FRANÇOISE CHOAY

◆

URBANISMUL, UTOPII ŞI REALITĂŢI

colecţia **Spaţii imaginate**

Redactor: Eugenia Petre
Coordonatorul colecţiei şi coperta: Augustin Ioan
Tehnoredactor: Rodica Niţă

© Editurile Paideia & SIMETRIA, 2002
701341 Bucureşti, România
Str. Tudor Arghezi nr.15, sector 2
tel.: (00401) 211.58.04; 212.03.47
fax: (00401) 212.03.48
e-mail: paideia @fx.ro

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
CHOAY, FRANÇOISE
Urbanismul, utopii şi realităţi/ Françoise Choay. - Bucureşti: Paideia, 2002
p. 112; 20 cm. (Spaţii imaginate)
Index
ISBN 973-596-064-8

FRANÇOISE CHOAY

URBANISMUL, UTOPII ŞI REALITĂŢI

PAIDEIA SIMETRIA

CUVÂNTUL TRADUCĂTORULUI

Textul cuprins în această carte a apărut pentru întâia oară în 1965 ca studiu introductiv al unei antologii editate de Françoise Choay: *L'urbanisme, utopies et réalités*. Publicarea sa în versiune românească după mai bine de trei decenii, ca studiu de sine stătător, fără culegerea de texte propriu-zisă, poate stârni nedumerire. Sunt totuşi încredinţat că acest gest editorial e pe deplin justificat şi iată de ce:

În pofida intervalului de timp scurs de la publicare, mesajul cuprins în text are o prospeţime nealterată şi aceeaşi importanţă teoretică şi azi. Aceasta se datorează întâi de toate excepţionalei percutanţe şi limpezimi a analizei întreprinse de autoare. Abordat din perspectiva istoriei ideilor, susţinut de mărturiile autorilor implicaţi în ultimele două secole de amenajare urbană, discursul critic al lui Françoise Choay vizează ansamblul marilor curente de idei care au generat corpusul de lucrări ce constituie azi teoria aşezărilor omeneşti. Pornind de la aporiile domeniului, într-un moment în care hegemonia funcţionalismului ceda în faţa evidentei insuficienţe a doctrinei „maşinii de locuit", autoarea pune în evidenţă sursele erorii de sistem a urbanismului dominant în amenajarea urbană a perioadei postbelice. Mai mult, ea ridică glasul pentru o amenajare care, rupând cu tradiţia modelelor

teoretice, să fie centrată pe existenţa complexă şi ireductibilă a unor comunităţi de oameni.

Pe de altă parte, în intervalul de timp scurs de la apariţia studiului, putem vedea prea puţine semne că ar fi apărut o mutaţie benefică a atitudinilor faţă de amenajarea urbană. Dimpotrivă, faptele par să confirme cu asupra de măsură intuiţiile lui Françoise Choay: înmulţirea benzilor de aşezări de-a lungul şoselelor, coloniile de caravane racordate la reţelele de utilităţi sau cyber-spaţiul sunt tot atâtea fenomene menite să reafirme actualitatea discuţiei.

Aşa cum Françoise Choay o arată cu claritate, urbanismul este în acelaşi timp şi mai mult şi mai puţin decât se crede a fi: la polul concret al amenajării aşezărilor, el nu e o ştiinţă exactă; la celălalt pol, cel al reflecţiei asupra oraşului, urbanismul vizează nu mai puţin decât fiinţarea noastră ca specie edificatoare. Între aceste două componente disharmonice şi azi se desfăşoară existenţa reală a aşezărilor umane cu nesfârşita lor diversitate şi cu mereu noile probleme pe care le ridică.

Publicarea antologiei propriu-zise ar fi întâmpinat dificultăţile considerabile pe care le comportă traducerea din original a fiecărui fragment. Textul studiului este îndeajuns de amplu şi de bogat în referinţe pentru a putea exista în sine. Mai mult, deşi e destinat întâi de toate specialiştilor amenajării urbane – arhitecţi, ingineri, dar şi administratori ai oraşelor –, studiul se adresează oricărei persoane preocupate de prezentul şi viitorul culturii noastre edificatoare.

Iată aşadar motivele pentru care, în deplin acord cu autoarea, am optat pentru publicarea studiului ca atare, urmând ca o ediţie completă a lucrării să facă obiectul unui proiect editorial viitor.

Kázmér Kovács

SCRISOAREA AUTOAREI

Dragul meu Kazimir,

Vrei să publici în România introducerea antologiei mele, *Urbanismul, utopii şi realităţi*. Această dorinţă mă înduioşează, văd în ea o nouă dovadă a prieteniei noastre.

Dar gândeşte-te că această carte de luptă a fost scrisă acum treizeci şi cinci de ani, într-o vreme când, în Franţa de după război, triumfau ideile lui Le Corbusier şi când imaginea „Oraşului luminos" inspira construirea periferiilor noastre urbane. Atunci, pentru mine, se punea problema de a denunţa imposturile ideologiei corbusiene şi, pe un plan mai general, de a demistifica pretenţiile urbanismului la statutul de disciplină ştiinţifică: misiunea a fost îndeplinită cu o reală eficacitate. Dar cărei bătălii i-ar mai putea servi această carte astăzi?

Am recitit-o pentru a-mi face o părere despe această chestiune şi, mai puţin optimistă decât dumneata, care-i găseşti o „prospeţime nealterată", mie mi se pare datată de-a binelea. Desigur, ea propune pentru urbanismul anilor 1960-1970 o genealogie dualistă valabilă şi azi, dar cu condiţia ca aceasta să fie gândită în orizontul monist şi hegemonic al actualei amenajări a teritoriului.

Mai ales două puncte trădează contextul istoric în care a fost scris acest eseu. Pe de o parte, deşi face să fie înţeleasă incapacitatea tehno-ştiinţei de a concepe aşezări umane mai umane şi de a defini acele valori care, doar ele, le-ar putea constitui temeliile, studiul încă mai mărturiseşte o încredere naivă în ştiinţele zise

sociale: aceste discipline la care amenajatorii anilor 1970-1980 au făcut recurs ca la un panaceu, prin intermediul noţiunii unificatoare de pluridisciplinaritate, şi care şi-au dezvăluit între timp lipsa de pertinenţă a intervenţiei.

Pe de altă parte, atunci când, la sfârşitul textului, mă aventurez să imaginez viitorul, o fac evocând cu precauţii şi fără a socoti foarte probabilă eventualitatea unei „proliferări a aglomeratelor urbane indefinit extensibile pe întreaga planetă, încât conceptului de oraş să i se piardă orice semnificaţie".Or, iată-ne ajunşi acolo. Acesta e mediul în care suntem de acum cufundaţi: urbanul omniprezent a înlocuit oraşele. În treizeci şi cinci de ani, am intrat în era electro-telematică şi am trecut în altă civilizaţie.

Aşadar, dacă acest eseu mai trebuie citit şi azi, interesul său nu se poate constitui decât într-o confruntare cu realitatea prezentă. El poate permite, într-adevăr, o conştientizare mai lucidă şi mai acută a rapidităţii cu care civilizaţia noastră occidentală a parcurs mutaţia şi viteza vertiginoasă care ne antrenează în mondializare. Mai mult decât atât, punerea în perspectivă a eseului meu de la înălţimea anului 2000 ar trebui să dea măsura sărăcirii noastre şi a urgenţei pe care ea o impune: ceea ce ne lipseşte, nu e nici cunoaşterea ştiinţifică, nici studiile tehnice, ci, în mod disperat şi urgent, noi scări de concertare şi noi programe sociale.

La acestea reflectez acum, dragă Kazimir. Şi aşa se face că mă întorc, într-alt fel, la utopie şi la rolul radical pe care l-ar putea conferi ea spaţiului local, devenit eu-topos. Dar aceasta e o altă poveste...

Paris, 24 februarie 2000 Françoise

CHESTIUNEA URBANISMULUI

Societatea industrială e urbană, oraşul fiind orizontul său. Ea produce metropole[1], conurbaţii[2], oraşe industriale, mari ansambluri de locuit. Cu toate acestea, ea eşuează în amenajarea acestor locuri. Societatea industrială posedă specialişti ai implantării urbane. Cu toate acestea, creaţiile urbanismului sunt peste tot, pe măsură ce apar, controversate, puse la îndoială. De la *quadras*-urile Brasiliei la patrulaterele din Sarcelles, de la forumul din Chandigarh la noul forum din Boston, de la acele *highways* care dizlocă San Francisco la autostrăzile care spintecă Bruxelles, apar aceeaşi insatisfacţie şi aceeaşi îngrijorare. Amploarea problemei e atestată de abundenţa literaturii pe care o suscită de douăzeci de ani încoace[3].

Această carte nu-şi propune să aducă o contribuţie suplimentară la critica faptelor; nu este vorba de a denunţa încă o dată monotonia arhitecturală a noilor oraşe sau segregarea socială care domneşte în ele. Am vrut să căutăm semnificaţia însăşi a faptelor, să punem în evidenţă raţiunile erorilor comise, rădăcina incertitudinilor şi îndoielilor pe care le ridică astăzi orice nouă propunere de amenajare urbană. Ţinta analizei şi criticii noastre o constituie aşadar ideile care furnizează bazele urbanismului.

Urbanismul trebuie mai întâi definit ca termen, căci e încărcat de ambiguitate. Preluat în limbajul curent, el desemnează atât lucrările de geniu civil cât şi planurile de oraşe sau formele urbane caracteristice fiecărei epoci. De fapt, cuvântul „urbanism“ este recent. G. Bardet plasează crearea sa la 1910[4]. Dicţionarul Larousse îl defineşte ca „ştiinţă şi teorie a aşezării umane“. Acest neologism corespunde apariţiei unei noi realităţi: către sfârşitul secolului XIX, expansiunea societăţii industriale dă naştere unei discipline care se distinge de artele urbane anterioare prin caracterul său reflexiv şi critic, ca şi prin pretenţia sa ştiinţifică. În paginile care urmează, „urbanism“ va fi folosit exclusiv în această accepţiune originară.

Urbanismul nu pune la îndoială necesitatea soluţiilor pe care le preconizează. El are pretenţia unei universalităţi ştiinţifice: după formularea unuia dintre reprezentanţii săi, Le Corbusier, el revendică „punctul de vedere cel adevărat". Dar criticile adresate creaţiilor urbanismului sunt făcute tot în numele adevărului. De ce ţine această înfruntare de adevăruri parţiale şi antagonice? Care sunt paralogismele, judecăţile de valoare, pasiunile şi miturile pe care le dezvăluie sau le disimulează teoriile urbaniştilor şi contrapropunerile celor care-i critică?

Am încercat să degajăm sensul explicit sau latent al unora ca şi al celorlalte. Pentru aceasta, în loc să pornim direct de la controversele cele mai recente, am făcut apel la istoria ideilor. Căci urbanismul vrea să rezolve o problemă (amenajarea oraşului maşinist) care s-a pus cu mult timp înaintea creării sale, încă din primele decenii ale secolului XIX, în momentul în care societatea industrială începea să capete conştiinţă de sine şi să-şi pună la îndoială realizările. Studierea primelor răspunsuri date acestei chestiuni trebuie să limpezească propunerile care au urmat şi să dezvăluie, în puritatea lor, anumite motivaţii fundamentale disimulate mai apoi de sedimentele limbajului, raţionalizările inconştientului şi şiretlicurile istoriei.

Ne-am adresat, aşadar, mai întâi acelor gânditori care, de-a lungul întregului secol XIX, de la Owen şi Carlye la Ruskin şi Morris, de la Fourier şi Cabet la Proudhon, Marx şi Engels, s-au aplecat aupra problemei oraşului, fără ca, de altfel, să o disocieze de raportul social. Vom grupa ansamblul reflecţiilor şi propunerilor lor sub conceptul de „pre-urbanism".

Acest recurs la istorie ar trebui să permită construirea unui cadru de referinţă, pornind de la care să poată fi sesizat sensul real al urbanismului propriu-zis sub diversele sale formulări şi formule, şi să poată fi situată problema actuală a amenajării urbane. În acelaşi timp, această metodă nu trebuie să ducă la confuzie. În paginile care urmează, nu vom găsi o istorie[5] a urbanismului sau idei referitoare la amenajarea urbană, ci o tentativă de interpretare.

I. PRE-URBANISMUL

A. Geneza: Critica oraşului industrial

Pentru a situa condiţiile în care se pun problemele amenajării urbane în secolul XIX, să reamintim pe scurt câteva fapte.

Din punctul de vedere cantitativ, revoluţia industrială este urmată aproape imediat de o impresionantă presiune demografică în oraşe, de o drenare a populaţiei satelor în folosul unei dezvoltări urbane fără precedent. Apariţia şi amploarea acestui fenomen urmează ordinea şi nivelul industrializării ţărilor respective. Marea Britanie este cel dintâi teatru al acestei mişcări, simţită de la recensămintele din 1801; în Europa, îi urmează Franţa şi Germania începând cu anii 1830.

Cifrele sunt semnificative. Londra, de pildă, ajunge de la 864.845 locuitori în 1801 la 1.873.676 în 1841 şi la 4.232.118 în 1891: în mai puţin de un secol, populaţia sa a crescut practic de cinci ori. În paralel, numărul oraşelor engleze cu peste o sută de mii de locuitori a ajuns, între 1800 şi 1895, de la două la treizeci[6].

Din punctul de vedere structural, în vechile oraşe ale Europei, transformarea mijloacelor de producţie şi de transport, ca şi apariţia noilor funcţiuni urbane contribuie la explozia vechilor cadre, adesea juxtapuse, ale oraşului medieval şi ale celui baroc. Se creează o nouă ordine, urmând procesul tradiţional[7] al adaptării oraşului la societatea care-l locuieşte. În acest sens, Haussmann, atunci când vrea să adapteze Parisul la exigenţele economice şi sociale ale celui de al Doilea Imperiu, are o abordare realistă. Iar lucrarea pe care o întreprinde, chiar dacă nesocoteşte clasele muncitoare, şochează pe esteţii paseişti, deranjează pe mic-burghezii

expropriaţi, contrariază obiceiuri, este în schimb soluţia cea mai imediat favorabilă condotierilor industriali şi financiari care constituiau pe atunci unul din segmentele cele mai active ale societăţii. Ceea ce-l face pe Taine să spună, în legătură cu dezvoltarea oraşului Marseille: „Un oraş ca acesta seamănă cu agitaţia unei adunări a oamenilor de afaceri".

Putem defini schematic această nouă ordine printr-un anumit număr de trăsături. Mai întâi, raţionalizarea căilor de comunicaţii, cu străpungerea marilor artere[8] şi crearea gărilor. Apoi, specializarea destul de puternică a sectoarelor urbane (cartierele de afaceri ale noului centru, grupate, în capitale, în jurul Bursei, un fel de nouă biserică; cartierele de locuit periferice destinate celor privilegiaţi). Pe de altă parte, sunt create noi organe urbane care, prin gigantismul lor, schimbă aspectul oraşului: mari magazine (la Paris, La Belle Jardinière, 1824, Bon Marché, 1850), mari hoteluri, mari cafenele („cu 24 mese de biliard"), imobile de raport. În sfârşit, suburbanizarea capătă o importanţă din ce în ce mai mare: industria se implantează în suburbii, clasele de mijloc şi cele muncitoare se revarsă către periferii, iar oraşul încetează a mai fi o entitate spaţială bine delimitată (în 1861, zona periferică a Londrei reprezenta 13% din aglomerarea totală, iar cea a Parisului 24% în 1896)[9].

Însă chiar în vremurile în care oraşul secolului XIX începea să-şi capete fizionomia proprie, el provoca şi un nou demers de observaţie şi reflecţie. Deodată, oraşul apărea ca un fenomen exterior indivizilor care-l locuiesc. Aceştia se regăsesc în faţa lui ca în faţa unui lucru al naturii, nefamiliar, ieşit din comun, străin. Studiul oraşului îmbracă, în cursul secolului XIX, două aspecte foarte diferite.

Într-unul din cazuri, el este descriptiv; faptele sunt observate cu detaşare, se încearcă ordonarea lor într-un mod cantitativ. Statistica e anexată de către sociologia pe cale de a se naşte: se încearcă chiar degajarea legilor de creştere a oraşelor. Lavasseur şi Legoyt sunt, în Franţa, precursorii care, mai târziu, vor inspira lucrările Adnei Ferrin Weber[10] în Statele Unite. Asemenea minţi

caută mai cu seamă să înţeleagă fenomenul urbanificării[11], să-l situeze într-o reţea de cauze şi efecte. Ele se mai străduiesc şi să risipească un număr de prejudecăţi care, în ciuda eforturilor lor, vor persista totuşi până în zilele noastre şi care privesc mai ales incidenţele vieţii urbane asupra dezvoltării fizice, nivelului mental şi moralităţii locuitorilor[12].

Acestei abordări ştiinţifice şi detaşate, care e apanajul câtorva savanţi, i se opune atitudinea spiritelor lezate de realitatea marilor oraşe industriale. Pentru acestea, informaţia e menită a fi integrată în cadrul unei *polemici*, observaţia nu poate fi decât critică şi normativă; ele resimt marele oraş ca pe un proces patologic şi creează, pentru a-l desemna, metaforele cancerului şi negului[13].

Unii sunt inspiraţi de sentimente *umanitare*: aceştia sunt funcţionari municipali, oameni ai Bisericii, mai ales medici şi igienişti, care denunţă, bazându-se pe fapte şi cifre, starea de delabrare fizică şi morală în care trăieşte proletariatul urban. Ei publică serii de articole în ziare şi reviste, mai ales în Anglia unde situaţia era cea mai acută: sub influenţa lor au fost numite, în această ţară, celebrele Comisii regale de anchetă asupra igienei, ale căror lucrări, publicate sub formă de Rapoarte către Parlament, au furnizat o sumă de neînlocuit de informaţii despre marile oraşe ale acelei epoci şi au contribuit la crearea legislaţiei engleze a muncii şi habitatului.

Celălalt grup de polemişti e constituit din gânditori *politici*. Adesea informaţia lor e de o remarcabilă amploare şi precizie. Engels, mai ales, poate fi considerat ca unul dintre fondatorii sociologiei urbane. Dacă ne raportăm la analizele din *Situaţia clasei muncitoare din Anglia*[14], constatăm că pe lângă propriile sale anchete, urmărite de-a lungul mai multor luni, în *slum*-uri din Londra, Edinburgh, Glasgow, Manchester, el foloseşte sistematic şi ştiinţific toate mărturiile disponibile: raporturi ale poliţiei, articole de jurnal, lucrări savante, ca şi rapoartele Comisiilor regale pe care Marx, la rândul său, le va utiliza douăzeci de ani mai târziu în *Capitalul*[15]. În acest grup de gânditori politici se întâlnesc spirite dintre cele mai diverse sau chiar opuse, Matthew Arnold şi Fourier, Proudhon

şi Carlyle, Engels şi Ruskin, pentru a denunţa igiena fizică deplorabilă a marilor oraşe industriale: habitatul muncitoresc insalubru, comparat adeseori cu o vizuină, distanţele epuizante care despart locuinţa de locul de muncă („jumătate dintre muncitorii din *Strand* sunt obligaţi să facă o cursă de două mile doar pentru a ajunge la atelierele lor", constată Marx), drumurile fetide şi lipsa grădinilor publice din cartierele populare. Igiena morală este pusă în cauză şi ea: contrastul între cartierele de locuit ale diferitelor clase sociale rezultând în segregarea, urâţenia şi monotonia construcţiilor „pentru cei mai mulţi".

Critica acestor autori nu poate fi desprinsă nicicum de o critică globală a societăţii industriale, iar tarele urbane denunţate apar ca rezultat al tarelor sociale, economice şi politice. Polemica împrumută concepte ale gândirii economice şi filosofice de la sfârşitul secolului XVIII şi începutul celui următor. Rousseau, Adam Smith, Hegel sunt exploataţi pe larg. Industria şi industrialismul, democraţia, rivalităţile de clasă, dar şi profitul, exploatarea omului de către om, alienarea prin muncă sunt pivoturi ale gândirii lui Owen, Fourier sau Carlyle[16] în viziunea lor despre oraşul contemporan, încă din primele decenii ale secolului XIX.

Este surprinzător să constatăm că, exceptându-i pe Marx şi Engels, gânditorii care leagă cu atâta luciditate defectele oraşului industrial de ansamblul condiţiilor economice şi politice ale momentului, nu rămân în logica analizei lor. Ei refuză să considere aceste tare ca revers al unei ordini noi, al unei noi organizări a spaţiului urban, promovate de revoluţia industrială şi de dezvoltarea economiei capitaliste. Ei nici măcar nu întrevăd că dispariţia unei ordini urbane determinate implică apariţia unei alte ordini diferite. Şi astfel, cu o ciudată inconsecvenţă, este avansat conceptul de dezordine. Matthew Arnold îşi intitulează cartea *Cultură şi anarhie*. Fourier publică *L'anarchie industrielle et scientifique* (1847). De partea sa, Cosidérant declară că: „Marile oraşe, şi mai cu seamă Parisul, sunt văzute ca spectacole triste pentru oricine se gândeşte la anarhia socială pe care o transpune în relief, cu hidoasă fidelitate, această grămadă informă, această harababură

de case"; iar câteva rânduri mai încolo, el vorbeşte de „haos arhitectural". Pe scurt, nu este făcută deosebirea între ordinea deterministă şi ordinea normativă. Fără îndoială, că această confuzie porneşte din tendinţe profunde dacă, un secol mai târziu, o regăsim la Gropius care descrie acel „*planless chaos*" din New York şi acea „*chaotic disorganization of our towns*[17]"; şi chiar la Lewis Mumford care evocă, vorbind despre oraşele secolului XIX, un „*non-plan of the non-city*[18]".

B. Cele două modele

Ceea ce e resimţit ca dezordine îşi cheamă antiteza, adică ordinea. Astfel, vom vedea cum acestei pseudo-dezordini a oraşului industrial îi vor fi opuse propuneri de ordonare urbană liber construite, printr-o reflecţie ce se desfăşoară în imaginar. În lipsa puterii de a da o formă practică întrebărilor pe care i le ridică societatea, reflecţia se situează în dimensiunea utopiei[19]; ea se orientează după cele două direcţii fundamentale ale timpului, trecutul şi viitorul, luând chipurile *nostalgiei* sau ale *progresismului*. Astfel, dintr-o mulţime de filosofii politice şi sociale (Owen, Fourier, Considérant, Proudhon, Ruskin, Morris) sau de veritabile utopii[20] (Cabet, Richardson, Morris), putem vedea degajându-se, cu mai mic sau mai mare lux de amănunte, două tipuri de proiecţii spaţiale, de imagini ale oraşului viitor, pe care le vom numi, de aici înainte, „modele". Prin acest termen înţelegem să subliniem în acelaşi timp şi valoarea exemplară a constructelor propuse, şi caracterul lor reproductibil. Orice rezonanţă structuralistă va trebui evitată la folosirea acestui cuvânt: modelele „pre-urbanismului" nu sunt structuri abstracte, ci dimpotrivă, imagini monolitice, de nedisociat de totalitatea detaliilor lor.

1. Modelul progresist[21]

Putem defini acest model pornind de la lucrări atât de diferite ca cele ale lui Owen, Fourier, Richardson, Cabet, Proudhon[22].

Toţi aceşti autori au în comun o aceeaşi concepţie despre om şi despre raţiune, care le subîntinde şi determină propunerile privitoare la oraş. Atunci când îşi întemeiază critica marelui oraş industrial pe scandalul individului „alienat“ şi când îşi propun ca obiectiv un om împlinit, ei o fac în numele unei concepţii a *individului* uman ca *tip*, independent de toate contingenţele şi diferenţele de loc şi de timp, şi care poate fi definit prin nevoi-tip deductibile în mod ştiinţific. Un anumit raţionalism, ştiinţa şi tehnica trebuie să permită rezolvarea problemelor puse de relaţia oamenilor cu lumea şi de relaţia dintre ei. Această gândire optimistă este orientată către viitor, dominată de ideea de progres. Revoluţia industrială e evenimentul istoric cheie care va antrena devenirea omenească şi bunăstarea. Aceste premise ideologice permit ca modelul pe care l-au inspirat să fie numit progresist.

Modelul poate fi dedus aprioric numai din „proprietăţile“ omului-tip. Considérant pune fără ambiguitate problema: „Dat fiind omul cu nevoile, gusturile şi aplecările sale înnăscute, să se determine condiţiile sistemului de construcţie cel mai potrivit naturii sale.“ Astfel se ajunge la „soluţia frumoasei şi marii chestiuni a arhitectonicii umane, calculată pentru exigenţele organizării omului, răspunzând integralităţii nevoilor şi dorinţelor omului, deduse din nevoile, dorinţele sale şi ajustate matematic la marile utilităţi primordiale ale constituţiei sale fizice[23]“. Altfel spus, analiza raţională va permite determinarea raţională a unei ordini-tip, susceptibile a putea fi aplicată oricărui grup uman, în orice timp, în oricare loc. Putem identifica un anumit număr de caractere ale acestei ordini.

Mai întâi, spaţiul modelului progresist este larg deschis, perforat de goluri şi de verdeaţă. Aceasta e exigenţa igienei. Cum ar putea fi spus mai limpede decât o face Richardson, al cărui proiect explicit în *Hygeia*[24] este „un oraş având cel mai slab coeficient posibil de mortalitate“? Verdeaţa oferă mai ales un cadru pentru timpul de recreere, consacrat grădinăritului şi culturii sistematice a corpului. „Trebuie să transformăm Franţa într-o vastă grădină, plină de boschete“, scrie, de partea lui, Proudhon[25].

Aerul, lumina şi apa trebuie să fie egal împărţite la toţi. Acesta este, spune Godin, „simbolul progresului“.

În al doilea rând, spaţiul urban este decupat conform unei analize a funcţiunilor omeneşti. O *clasare* riguroasă instalează în locuri distincte locuirea, munca, cultura şi recreerea. Fourier ajunge chiar să localizeze separat diversele forme de muncă (industrială, liberală, agricolă).

Această logică funcţională trebuie să se traducă într-o dispunere *simplă*, care să se impună imediat vederii şi să o satisfacă. În sistemul şi terminologia lui Fourier, oraşele celei de a şasea perioade, zisă a „garantismului“, sunt ordonate după vizuism (garanţii acordate pasiunii senzitive a vederii), de unde „vom vedea apărând principiul oricărui progres social[26] “.

Această importanţă acordată impresiei vizuale indică îndeajuns rolul esteticii în concepţia ordinii progresiste. Trebuie totuşi subliniată austeritatea acestei estetici, în care *logica* şi *frumuseţea* coincid. Oraşul progresist recuză orice moştenire artistică a trecutului, pentru a se supune exclusiv legilor geometriei „naturale“. Ordonări noi, simple şi raţionale înlocuiesc dispunerile şi ornamentele tradiţionale. Considérant nu va găsi termeni îndeajuns de condescendenţi pentru a califica sterilele regrete ale lui Victor Hugo în faţa dispariţiei pitorescului Paris medieval.

În anumite cazuri, ordinea specifică a oraşului progresist e exprimată cu o precizie a detaliilor şi o rigiditate care elimină posibilitatea variantelor sau adaptărilor pornind de la acelaşi model. Acesta e de exemplu cazul desenelor în care Fourier reprezintă oraşul ideal cu cele patru incinte ale sale „depărtate o mie de stânjeni fiecare“, cu drumurile de circulaţie minuţios calibrate, cu casele ale căror aliniamente, gabarite şi chiar tipuri de îngrădire sunt dimensionate odată pentru totdeauna.

Edificiile sunt şi ele prototipuri definite odată pentru totdeauna, exact ca ansamblurile urbane, îndată ce au făcut obiectul unei analize funcţionale exhaustive. Astfel, Proudhon scrie: „Trebuie să descoperim *modelele* locuirii.“ Iar Fourier îşi asortează „falansterul“, model de locuire colectivă, cu ateliere model şi construcţii

rurale tip, exact cum Owen preconizează un tip de spital sau de spălătorie municipală.

Printre diversele edificii tip, *locuinţa standard* ocupă în viziunea progresistă un loc important şi privilegiat. Formulele sunt frapante: „Cunoaşterea organizării unei comune... se compune din cunoaşterea modului de muncă (etc.) şi, înainte de toate, a modului de construire a locuinţei unde omul va fi CAZAT", căci, sarcina arhitectului „nu mai este de a construi cocioaba proletarului, casa burghezului, reşedinţa speculantului de bursă sau a marchizului. Ci palatul unde omul trebuie să locuiască." Astfel vorbeşte Considérant[27]. Iar Proudhon afirmă că: „Primul lucru de care trebuie să ne preocupăm este locuinţa."[28] Dintr-o dată se degajă două formule diferite: soluţia colectivă preconizată de Fourier şi adepţii diverselor forme de asociere şi cooperare şi soluţia individuală cu o „căsuţă făcută după placul meu pe care s-o ocup singur, în mijlocul unei mici îngrădituri de o zecime de hectar unde să am apă, umbră, pajişte şi linişte", preconizată de Proudhon. Dar faptul esenţial este locul central al locuinţei şi conceperea acesteia pornind de la un prototip: casa individuală a lui Richardson, cu acoperişul în terasă destinat helioterapiei, bucătăria-laborator de la etajul de sus şi cu sălile sale cu apă, primeşte aceeaşi valoare universală ca falansterul.

Dacă, în loc să-i analizăm elementele, considerăm modelul progresist în ansamblul său, observăm că, contrar oraşului occidental tradiţional, el nu mai constituie o soluţie densă, masivă şi mai mult sau mai puţin organică, ci propune o aşezare *spartă*, atomizată: în cele mai multe cazuri, cartierele, comunele sau falangele, auto-suficiente, sunt juxtapozabile nedefinit, fără ca din însumarea lor să rezulte o entitate de natură diferită. Unităţile sunt diseminate într-un spaţiu liber pre-existent, cu un belşug de verdeaţă şi de goluri care exclude atmosfera propriu-zis urbană. Conceptul clasic de oraş se dezagregă în timp ce este amorsat cel de oraş-sat al cărui destin îl vom vedea mai încolo.

În pofida acestor dispuneri, menite să elibereze existenţa zilnică de o parte din tarele şi servituţile marelui oraş industrial, diferitele forme ale modelului progresist se prezintă ca sisteme

constrângătoare şi *represive*. Constrângerea se exercită, la un prim nivel, prin rigiditatea unui cadru spaţial predeterminat. Fourier reglementează până şi modul de înfrumuseţare a oraşului, aceste „ornamente inevitabile“ care, sub egida „comitetelor de aparat“, vor împodobi diferitele incinte, contrar „licenţelor anarhice actuale“. La un nivel secund, ordinea spaţială se dovedeşte a trebui asigurată de o constrângere în sens mai propriu politică. Această constrângere ia când forma paternalismului (la Owen sau la Godin), când forma socialismului de stat (la Cabet, de pildă[29]); câteodată, în fine, ca la Fourier, constrângerea e un sistem de valori comunitare, ascetice şi represive, care se ascunde în spatele formulelor amabile prin care vrea să opună tehnocratismului despotic al Saint-Simonienilor apărarea consumatorilor şi grija faţă de ei.

Autoritarismul politic de fapt, disimulat de o terminologie democratică în toate aceste propuneri, este legat de obiectivul comun, mai bine sau mai prost asumat, al *randamentului* maxim. El se poate vedea la Owen, care nu ezită să compare, pentru rentabilitatea scontată, buna tratare a instrumentelor mecanice cu „buna tratare a instrumentelor vii“. Aceasta e şi obsesia lui Fourier, care traduce avantajele „garantismului“ şi ale „armoniei“ faţă de stadiile istorice precedente în termeni de randament[30].

2. Modelul culturalist

Cel de al doilea model se degajă din operele lui Ruskin şi ale lui William Morris; îl mai regăsim spre sfârşitul secolului la Ebenezer Howard, părintele oraşului-grădină[31]. Fapt remarcabil, acest model nu numără nici un reprezentant francez. Punctul lui de pornire critic nu mai este situaţia individului, ci aceea a *grupării* umane, a oraşului. În interiorul acestuia, individul nu mai e o unitate interşanjabilă ca în modelul progresist; prin particularităţile şi originalitatea sa, fiecare membru al comunităţii constituie, dimpotrivă, un element de neînlocuit al acesteia. Scandalul istoric de la care pornesc partizanii modelului culturalist este dispariţia vechii unităţi *organice* a oraşului sub presiunea dezintegratoare a industrializării.

Imaginea nostalgică a ceea ce, în termeni hegelieni, am putea numi „frumoasa totalitate“ pierdută, a fost furnizată în cea mai mare parte de dezvoltarea studiilor istorice şi de arheologie născută o dată cu romantismul. În Franţa, găsim acest tip de evocare în operele lui Victor Hugo şi Michelet[32]. Mai târziu, *La cité antique* de Fustel de Coulanges e construită în parte pe această temă. Şi totuşi, descrierile literare ale oraşelor medievale sau antice nu au suscitat la francezi nici una din propunerile pre-urbanismului. În Anglia, cele ale lui Ruskin şi Morris găsesc sprijin într-o tradiţie a gândirii care, de la începutul secolului, a analizat şi criticat realizările civilizaţiei industriale prin comparaţie cu trecutul. Serii de concepte au fost astfel opuse două câte două: organic şi mecanic, calitativ şi cantitativ, participare şi indiferenţă. Găsim deja aici germenii faimoasei deosebiri dintre *cultură* şi *civilizaţie* care va juca în continuare un rol atât de mare în Germania, în filosofia istoriei şi în sociologia culturii.

Eseurile lui Ruskin şi Morris au ca antecedente cartea lui Pugin: *Contrasts or a parallel between the Noble Edifices on the Middle Ages and Contrasting Buildings of the present Days showing the decay of Taste*, ca şi cartea *Essais* a lui Th. Carlyle. Încă din 1829, acesta opusese, în articolul *Signs of the Time*, mecanicismul modern şi organicismul trecutului. Aceiaşi termeni vor fi reluaţi puţin mai târziu de Matthew Arnold pentru care „în lumea noastră modernă întreaga civilizaţie este mecanică şi exterioară într-o măsură mult mai considerabilă decât în civilizaţia Greciei şi Romei, şi tinde să devină şi mai mult astfel[33]“.

Aşadar, critica pe care se fundamentează acest model este de la început *nostalgică*. Printr-un demers căruia prerafaelitismul i-a dat, în cazul particular al artelor plastice, prima formulare şi cea dintâi ilustrare[34], ea postulează posibilitatea de a face să retrăiască un stadiu ideal al trecutului, văzându-i realizarea printr-o reîntoarcere la formele acestui trecut. Cheia de boltă ideologică a acestui model nu mai este conceptul de progres ci acela de cultură.

„Falansterele lui Fourier şi toate lucrurile de acest gen nu implicau nimic altceva decât un refugiu împotriva celei mai lucii

sărăcii“ scrie William Morris în *News from Nowhere*. Nu poate fi exprimată cu mai multă brutalitate diferenţa ideologică ce opune cele două modele; în modelul culturalist, preeminenţa nevoilor materiale păleşte în faţa celor *spirituale*. Este deci uşor de prevăzut că amenajarea spaţiului urban se va face după modalităţi mai puţin riguros determinate. Totuşi, pentru a putea realiza frumoasa totalitate culturală, concepută ca un organism în care fiecare îşi are rolul său originar, oraşul modelului culturalist trebuie să prezinte, şi el, un anumit număr de determinări spaţiale şi de caractere materiale.

Mai întâi, spre deosebire de aglomerarea modelului progresist, acest oraş este bine *circumscris* în interiorul unor limite precise. Ca fenomen cultural, el trebuie să formeze un contrast fără ambiguităţi cu natura, căreia se tinde să i se păstreze starea cea mai sălbatică: în *News*, William Morris propune chiar veritabile „rezerve“ peisagiste. Dimensiunile oraşului sunt modeste, inspirate din oraşele medievale care, ca şi Oxford, Rouen, Beauvais sau Veneţia, i-au sedus pe Ruskin şi pe Morris. Acesta din urmă înlătură din utopia sa marile oraşe tentaculare. Londra este redusă la ceea ce a fost centrul ei, iar toate aglomerările industriale îşi pierd periferiile. Astfel, populaţia este în acelaşi timp descentralizată, dispersată într-o mulţime de puncte şi, în fiecare dintre acestea, regrupată într-un mod mai dens.

În interiorul oraşului, nici urmă de geometrism. „Faceţi înconjurul monumentelor voastre din Edinburgh... table de şah, iar table de şah, mereu table de şah, un deşert de table de şah... Aceste table de şah nu sunt închisori pentru corp, ci morminte pentru suflet“, exclamă Ruskin într-una din conferinţele sale[35]. Morris şi el proslăvesc neregularitatea şi *asimetria* care sunt marca unei ordini organice, adică inspirate de puterea creatoare a vieţii a cărei cea mai înaltă expresie e dată de inteligenţa omenească. Numai o ordine organică are puterea de a integra aporturile succesive ale istoriei şi de a ţine seama de particularităţile sitului.

La Ruskin şi la Morris, *estetica* joacă rolul pe care îl juca igiena la Owen, Fourier şi Richardson. „O parte considerabilă a

caracterelor esenţiale ale frumuseţii e subordonată expresiei energiei vitale din obiectele organice sau supunerii obiectelor în mod natural pasive şi neputincioase la această energie.[36]“ Urâţenia răspândită de societatea industrială rezultă dintr-un proces letal, dintr-o dezintegrare prin carenţă culturală. Aceasta nu poate fi combătută decât printr-o serie de măsuri colective, printre care se impune, mai ales, întoarcerea la o concepţie a artei inspirate din studiul Evului Mediu. „Dacă arta care acum e bolnavă trebuie să trăiască şi nu să moară, ea va trebui, pe viitor, să vină de la popor, să fie destinată poporului şi să fie făcută de el.[37]“ Această artă, mijloc prin excelenţă de afirmare a unei culturi, e legată de tradiţie şi nu se poate dezvolta decât prin mijlocirea unui artizanat.

În ceea ce priveşte construcţiile, nici prototipuri, nici standarde. Fiecare clădire trebuie să fie diferită de celelalte, exprimându-şi prin asta specificitatea. Accentul e pus pe edificiile *comunitare* şi culturale, pe spezele locuinţei individuale. Somptuozitatea şi căutările arhitecturale ale unora contrastează cu simplitatea celorlalte. Cu toate acestea, nu vor exista două case de locuit la fel: „Ele îşi pot semăna ca stil şi manieră, dar aş vrea să le văd cel puţin având diferenţe în stare să convină caracterului şi ocupaţiei locuitorilor“, precizează Ruskin[38].

Oraşului modelului culturalist i se opune oraşul modelului progresist prin climatul său propriu-zis urban. Pe planul politic, ideea de comunitate şi de suflet colectiv se împlineşte în formule *democratice*. Pe planul economic, *anti-industrialismul* e manifest, iar producţia nu e văzută în termeni de randament, ci din punct de vedere al raportului său cu armonioasa dezvoltare a indivizilor, care „se bucură de o viaţă fericită şi plină de agrement“. Totuşi, pentru a asigura funcţionarea modelului culturalist după normele pre-industriale pe care le-am definit, constrângerea se reintroduce în mod insidios. Integrarea trecutului în prezent nu are loc decât cu condiţia eliminării neprevăzutului. Pentru asta stau mărturie *malthusianismul* căruia îi sunt supuse oraşele, şi ostracismul care loveşte transformările tehnice introduse de revoluţia industrială în modurile de producţie. Temporalitatea creatoare nu are curs în

acest model. Întemeiat pe mărturia istoriei, el se închide în faţa istoricităţii.

*
* *

Bineînţeles, cele două modele, progresist şi culturalist, nu se prezintă sub o formă atât de riguroasă şi de contrastantă la toţi autorii şi în toate textele. Cu toate că Proudhon face pe campionul funcţionalismului şi raţionează în termeni de individ mediu, individualismul său îl împiedică să determine cu rigoare planul oraşului ideal. Fourier, promotorul oraşelor-standard, vrea, paradoxal, să asigure plăcerea şi divertismentul celor care le locuiesc; el critică ordinea „monotonă", imperfectă, a „oraşelor civilizate pe care le ştii pe dinafară după ce ai văzut două-trei străzi[39]". Ruskin are, el însuşi, tresăriri împotriva propriei tendinţe paseiste şi i se întâmplă să pună la îndoială sistemul gotic.

Totuşi, şi acesta e punctul important, toate aceste spirite gândesc oraşul viitorului în termeni de modele. În toate cazurile, oraşul, în loc să fie gândit ca proces sau problemă, este mereu discutat ca lucru, ca obiect reproductibil. El e smuls temporalităţii concrete şi devine, în sens etimologic, utopic, adică de niciunde[40].

În practică, de altminteri, modelele pre-urbanismului nu au rezultat decât într-un număr nesemnificativ de realizări concrete, întreprinderi la o scară redusă. Acestea sunt mai ales, în Europa, aşezămintele lui Owen la New Lanark şi Godin la falansterul Guise; în Statele Unite, coloniile întemeiate de discipolii lui Owen, Fourier şi Cabet. Se ştie că toate acestea au dat greş destul de repede. Eşecul acestora se explică prin caracterul constrângător şi represiv al organizării lor, dar mai cu seamă prin tăierea legăturilor cu realitatea socio-economică contemporană.

Aceste experienţe aparţin, pentru noi, domeniului curiozităţilor sociologice. Pe de altă parte, modelele pre-urbanismului prezintă astăzi un interes epistemologic considerabil. Într-adevăr, prin originea lor critică şi credinţa lor naivă în imaginar, ele anunţă

însăşi metoda urbanismului, ale cărei propuneri vor urma, în secolul XX, un demers analog. Ele sunt modele ale unor modele[41].

C. Critica fără model a lui Engels şi Marx

În opoziţie cu alţi gânditori politici ai secolului XIX, şi cu toate împrumuturile luate de la socialiştii utopici, Marx şi, mai explicit, Engels critică marile oraşe industriale contemporane fără să recurgă la mitul dezordinii, şi fără să propună, în contrapartidă, modele pentru oraşul viitorului.

Oraşul are, pentru ei, privilegiul de a fi un *loc al istoriei*. Aici s-a dezvoltat burghezia, într-o primă fază, şi şi-a jucat rolul revoluţionar[42]. Aici s-a născut proletariatul industrial, căruia îi va reveni cel mai mult sarcina de a împlini revoluţia socialistă şi de a realiza omul universal. Această concepţie a rolului istoric al oraşului exclude conceptul de dezordine; dimpotrivă, pentru Engels şi Marx, oraşul capitalist al secolului XIX este expresia unei ordini care a fost creatoare la vremea ei şi care trebuie distrusă pentru a fi depăşită.

Ei nu opun acestei ordini imaginea abstractă a unei ordini noi. Oraşul nu e pentru ei decât aspectul particular al unei probleme generale, iar forma sa viitoare e legată de apariţia societăţii fără clase. Este imposibil şi inutil a căuta să-i prevedem viitoarea amenajare înaintea vreunei preluări revoluţionare a puterii. Perspectiva unei acţiuni transformatoare înlocuieşte pentru ei modelul – liniştitor, dar ireal – al socialiştilor utopici. Acţiunea revoluţionară trebuie să realizeze, în dezvoltarea sa istorică, aşezarea socialistă, apoi comunistă: viitorul rămâne deschis.

Iată de ce, în afară de contribuţia lor la sociologia urbană semnalată mai sus, atitudinea lui Engels şi Marx în faţa problemei urbane se caracterizează esenţialmente prin *pragmatism*. Certitudinile şi precizia unui model sunt refuzate în folosul unui viitor nedeterminat, ale cărui contururi nu vor apărea decât progresiv, pe măsură ce se va dezvolta acţiunea colectivă. Astfel,

în *Chestiunea locuirii*[43], Engels nu va aduce nici un panaceu, nici o soluţie teoretică la o problemă crunt trăită de proletariat. El caută numai să asigure proletarilor, prin orice fel de mijloace, un fel de minimum existenţial; de unde problema locuinţei, la care reduce pentru moment chestiunea urbană. „Pentru prezent, singura sarcină care ne incumbă este o simplă cârpăcire socială, şi putem chiar simpatiza cu tentativele reacţionare“, scrie el fără ambiguitate. „Casele muncitoreşti“ preconizate de anumiţi socialişti i se par demne de dispreţ pentru că îşi disimulează inspiraţia paternalistă sub aparenţa unei soluţii revoluţionare. Decât să definească prematur tipuri şi standarde care vor fi negreşit neadaptate şi anacronice în raport cu structurile economice şi sociale ale viitorului, e mai bine, pur şi simplu, să-i instalezi pe muncitori în reşedinţele burgheze şi în frumoasele cartiere.

Demersul lui Marx şi Engels se vrea radical în voinţa sa de nedeterminare. Totuşi găsim la ei o imagine celebră care priveşte viitorul urban: aceea a *oraşului-sat* rezultând din „eliminarea diferenţei dintre sat şi oraş[44]“. Fără îndoială, acest oraş-sat poate evoca modelul oraşelor verzi ale lui Fourier sau chiar ale lui Proudhon. Engels observă el însuşi că „în construcţiile model (ale primilor socialişti utopici Owen şi Fourier), opoziţia dintre oraş şi sat nu mai există“. Dar noţiunea de „eliminare a diferenţei“ nu poate fi redusă la o proiecţie spaţială, la Engels şi Marx. Ea trebuie să fie înţeleasă în esenţă din punctul de vedere al dezechilibrului demografic şi al inegalităţilor economice sau culturale care separă oamenii de la oraş de cei de la ţară: „eliminarea diferenţei“ corespunde momentului realizării omului total şi posedă mai ales valoare simbolică.

După Engels şi Marx, refuzul unui model nu va mai fi asumat decât în rare ocazii. Îl vom regăsi la anarhistul Kropotkin pentru care „a reglementa totul, a căuta să prevezi şi să ordonezi totul ar fi pur şi simplu criminal[45]“. De-a lungul secolului – cu excepţia unui scurt moment următor revoluţiei din octombrie când, în *ABC-ul comunismului*[46], Buharin şi Preobrajenski vor relua riguros poziţia adoptată de Engels în *Chestiunea locuirii* – conducătorii Uniunii Sovietice, ca şi cei ai Chinei Populare, vor avea de-a face

cu modele şi vor fi preocupaţi de tipologie atunci când va fi vorba de construit oraşe noi[47].

D. Anti-urbanismul american

Majoritatea autorilor care, în Europa secolului, au criticat marele oraş industrial, nu erau mai puţin marcaţi de o lungă tradiţie urbană; de-a lungul istoriei, oraşele europene le-au apărut ca leagănul forţelor care transformă societatea. Inversul are loc în Statele Unite, unde epoca eroică a pionierilor este legată de imaginea unei naturi virgine. De asemenea, chiar înainte de a fi percepute primele contralovituri ale revoluţiei industriale, nostalgia *naturii* inspiră în această ţară un violent curent anti-urban.

Atacul este nemilos, dar el nu debuşează în nici un model înlocuitor. O tradiţie anti-urbană începe astfel cu Thomas A. Jefferson, pentru a continua cu R. Waldo Emerson, Thoreau, Henry Adam, Henry James, şi a se sfârşi, paradoxal, cu cel mai mare arhitect al Şcolii de la Chicago, Louis Sullivan. Lucrările lui M. şi L. White[48] au analizat în mod remarcabil etapele acestui curent, faţă de care barzii oraşului american, de la Walt Whitman la William James, nu reprezintă decât câteva voci pierdute în „deşertul oraşului", complet acoperite de „zarva anti-urbană a panteonului literar naţional".

Marele oraş e astfel criticat în mod succesiv dintr-o serie de unghiuri diferite; în numele democraţiei şi al unui empirism politic la Jefferson; în numele unei metafizici a naturii la Emerson şi, mai ales, Thoreau[49]; în funcţie, în fine, de o simplă analiză a raporturilor umane, la marii romancieri. Toţi aceşti autori, la unison, îşi pun în mod naiv speranţele în restaurarea unui soi de *stare rurală* pe care, cu câteva rezerve, o cred compatibilă cu dezvoltarea economică a societăţii industriale şi care, singură, permite asigurarea libertăţii, a împlinirii personalităţii, adică a adevăratei sociabilităţi.

Anti-urbanismul american nu are anvergura curentelor de gândire examinate mai înainte; nici un moment, el nu s-a erijat în metodă. Totuşi, el trebuia menţionat aici din motivul influenţei exercitate asupra urbanismului american din secolul XX.

II. URBANISMUL

Urbanismul diferă de pre-urbanism în două puncte importante. În loc să fie opera unor generalişti (istorici, economişti sau politicieni), el este, în cele două forme ale sale, teoretică şi practică, apanajul unor *specialişti*, în cazul cel mai general, al unor arhitecţi.

„Urbanistul nu e altceva decât un arhitect", afirmă Le Corbusier. De asemenea, urbanismul încetează a mai fi integrat unei viziuni globale a societăţii. În timp ce pre-urbanismul fusese legat, de-a lungul întregii sale istorii[50], de opţiuni politice, urbanismul este *depolitizat*. Această transformare a urbanismului se poate explica prin evoluţia societăţii industriale în ţările capitaliste. După faza militantă, eroică din secolul XIX, societăţile capitaliste se liberalizează, iar clasele lor diriguitoare reiau, tăindu-le rădăcinile, anumite idei şi propuneri ale gândirii socialiste a secolului XIX.

În plus, aceste idei vor fi puse în aplicare. În loc să fie cantonat în utopie, urbanismul le va fixa tehnicienilor săi o sarcină *practică*.

Cu toate acestea, urbanismul nu scapă complet de dimensiunea imaginarului. Primii urbanişti au o priză redusă la realitate: ei sau trebuie să înfrunte condiţii economice defavorabile sau se ciocnesc de atotputernicia structurilor economice şi administrative moştenite de la secolul XIX. Atunci, sarcina lor polemică şi formatoare se afirmă la rândul ei într-o mişcare utopică.

Iată de ce, în ciuda diferenţelor semnalate mai sus şi cu toate că nu se poate vorbi de o continuitate ideologică conştient asumată între pre-urbanism şi urbanism, acesta din urmă conferă şi el un rol imaginarului în metoda sa. Vom regăsi în urbanism, într-o formă modernizată, cele două modele ale pre-urbanismului.

A. O NOUĂ VERSIUNE A MODELULUI PROGRESIST

Versiunea cea nouă a modelului progresist îşi găseşte o primă expresie în cartea *La cité industrielle* a arhitectului Tony Garnier. Această lucrare, editată doar în 1917, se compune dintr-o scurtă introducere însoţită de o serie de planşe ilustrate care, fuseseră expuse în 1904 şi cunoscuseră o mare notorietate. Descoperim în lucrare, după părerea lui Le Corbusier, „o tentativă de punere în ordine şi o conjugare a soluţiilor utilitare şi a soluţiilor plastice. O regulă unitară distribuie în toate cartierele oraşului acelaşi sortiment de volume esenţiale şi fixează spaţiile urmărind necesităţi de ordin practic şi injoncţiile unui simţ poetic propriu arhitectului[51]“.

Influenţa exercitată de *La cité industrielle* asupra primei generaţii de arhitecţi „raţionalişti“ a fost considerabilă[52]. Dar a trebuit ca aceştia să aştepte sfârşitul războiului din 1914 şi dublul îndemn al progresului tehnic şi al anumitor căutări plastice de avangardă, pentru a-i da modelului progresist al urbanismului expresia împlinită. În pofida situaţiilor politice şi economice foarte diferite, se degajă o imagine analoagă a oraşului viitorului din căutările întreprinse, aproape simultan, în ţările de Jos în jurul lui J. P. Oud, G. Rietveld şi C. Van Eesteren, în Germania în preajma *Bauhaus*-ului lui Gropius[53], în Rusia în jurul constructiviştilor, în Franţa al lui Ozenfant şi Le Corbusier.

Începând cu 1928, modelul progresist îşi găseşte organul de difuzare într-o mişcare internaţională, grupul C.I.A.M.[54]; În 1933, grupul propune o formulare doctrinară sub numele de *Carta de la Atena*. Aceasta este deci un bun comun al urbaniştilor progresişti; conţinutul ei e reluat în numeroasele lor scrieri. Totuşi, cea mai parte a citatelor care urmează, le-am împrumutat de la Le Corbusier: un excepţional talent de jurnalist (întreţinut de nevoia de a polemiza fără încetare împotriva paseismului publicului francez) i-a inspirat acestuia, timp de patruzeci şi cinci de ani, cele mai frapante formulări[55].

Ideea-cheie care subîntinde urbanismul progresist este ideea de *modernitate*. „O mare epocă a început, există un spirit nou", proclamă Le Corbusier în revista *L'esprit nouveau*, pe care a fondat-o în 1919 cu A. Ozenfant. În esenţă, el vede această modernitate operând în două domenii: industria şi arta de avangardă (în acea împrejurare cubismul şi mişcările care derivă din el).

Ca şi în pre-urbanism, găsim la baza urbanismului progresist o concepţie a erei industriale ca ruptură istorică radicală. Dar interesul urbaniştilor s-a deplasat de la structurile economice şi sociale către structurile *tehnice* şi *estetice*. Marele oraş al secolului XX este anacronic deoarece nu e adevăratul contemporan nici al automobilului, nici al pânzelor lui Mondrian: iată scandalul istoric pe care ei îl vor denunţa şi vor încerca să-l suprime.

Trebuie ca oraşul secolului XX să-şi împlinească la rândul lui revoluţia industrială: şi nu ajunge să fie sistematic puse în operă noile materiale, oţelul şi betonul, care vor permite o schimbare de scară şi de tipologie, trebuie, pentru a obţine „eficacitate" modernă, să fie anexate metodele industriei de standardizare şi mecanizare. Raţionalizarea formelor şi prototipurilor verifică de altminteri căutările artelor plastice. Într-adevăr, membri ai *Bauhaus*-ului ca urbaniştii olandezi au fost strâns legaţi de P. Mondrian, Van Doesburg şi promotorii lui *Stijl*; arhitecţii urbanişti sovietici au gravitat în grupul constructivist, în jurul lui Malevici şi Tatlin; Le Corbusier a fost împreună cu A. Ozenfant, în 1920, întemeietorul „purism"-ului. Aceste diverse mişcări propun, toate, un nou raport cu obiectul, un raport bazat pe o concepţie austeră şi raţională a frumuseţii. Ei caută să degaje forme universale, continuând intenţia cubiştilor despre care D. H. Kahnweiler notează, sugestiv, că voiau să dea despre obiect „o imagine completă şi în acelaşi timp despuiată de tot ce e momentan, accidental, reţinând numai ceea ce e esenţial, durabil[56]".

Astfel, industria şi arta se întâlnesc în năzuinţa lor către *universal*, iar dubla lor desfăşurare la scară mondială îi confirmă pe urbaniştii progresişti în concepţia omului-tip al pre-urbanismului: identic sub toate latitudinile şi în sânul tuturor culturilor, omul

este definit, pentru Le Corbusier, „prin suma constantelor psihofiziologice recunoscute, inventariate de persoane competente (biologi, medici, fizicieni şi chimişti, sociologi şi poeţi)[57]".

Această imagine a omului-tip inspiră *Carta de la Atena* care analizează nevoile umane universale în cadrul a patru mari funcţiuni: locuire, muncă, circulaţie, cultivarea corpului şi a spiritului. Iată baza care trebuie să permită determinarea a priori, cu toată certitudinea, a ceea ce Gropius numeşte „tipul ideal de aşezare umană".

Tipul acesta va fi aplicat, identic, pe tot întinsul unui spaţiu planetar omogen, ale cărui determinări topografice sunt negate. Independenţa în raport cu situl nu mai rezultă numai din certitudinea deţinerii adevărului unei forme bune, ca în secolul XIX, ci şi din noile posibilităţi tehnice: s-a născut arhitectura buldozerului care nivelează munţii şi umple văile. Urbaniştii vor adopta acelaşi plan de oraş pentru Franţa, Japonia, Statele Unite şi Africa de Nord, cu condiţia să-şi îndeplinească funcţiunile şi să fie eficace. Le Corbusier ajunge să propună practic aceeaşi schemă pentru Rio şi pentru Alger, iar planul său pentru reconstruirea oraşului Saint-Dié reproduce la scară mică planul Voisin pentru Paris din anii 1920.

Planul oraşului progresist nu este legat mai mult de tradiţia culturală decât de sit; el nu vrea să fie decât expresia unei libertăţi demiurgice a raţiunii, pusă în serviciul eficienţei şi al esteticii. Acestea sunt cele două imperative care conferă spaţiului modelului progresist caracterele sale particulare.

Preocuparea pentru eficacitate se manifestă mai întâi în importanţa acordată problemei sănătăţii şi igienei. Obsesia igienei se polarizează în jurul noţiunilor de soare şi de verdeaţă. Ea este legată de progresele contemporane ale medicinei şi psihologiei, de aplicaţiile practice care rezultă din ele[58], ca şi de noul rol cuvenit, după primul război mondial, culturii corpului şi helioterapiei. Aceste obiective îi vor împinge pe urbaniştii progresişti să spargă vechiul spaţiu închis pentru a-l *dedensifica*, pentru a izola în soare şi verdeaţă edificii care astfel încetează a mai fi legate unele de

altele pentru a deveni „unităţi“ autonome. Consecinţa majoră e abolirea străzii, stigmatizată ca un vestigiu al barbariei, ca anacronism revoltător. În paralel, cea mai mare parte a urbaniştilor vor preconiza construirea pe înălţime, pentru a înlocui continuitatea vechilor imobile joase cu un număr redus de unităţi sau pseudo-oraşe verticale. În termeni de *Gestalt Psychologie*, constatăm o inversare a termenilor formă şi fond; în loc ca bucăţi de spaţiu liber să joace rolul figurilor pe fondul construit al oraşului, spaţiul devine fond, mediu în care se dezvoltă aglomerarea cea nouă. Acest nou fond e în mare parte împresurat cu verdeaţă. „Oraşul se va transforma puţin câte puţin într-un parc“, anticipează Le Corbusier; iar Gropius adaugă: „Scopul urbanistului trebuie să fie de a crea între oraş şi sat un contact din ce în ce mai strâns[59]“. Astfel, suntem conduşi către conceptul de „oraş-grădină vertical“ al lui Le Corbusier şi de *urbs in horta* al lui Hilbersheimer.

Acest spaţiu explodat nu e totuşi mai puţin guvernat de o ordine riguroasă care răspunde unui nou nivel de eficacitate, acela al activităţii productive. Într-adevăr, oraşul industrializat este şi industrios, adică, pentru urbanismul progresist, „unealtă de muncă“. Pentru ca oraşul să poată îndeplini această funcţiune de ustensil, el rebuie să fie clasat, analizat; fiecare funcţiune trebuie să ocupe o arie specializată. Urmându-l pe Tony Garnier, urbaniştii progresişti separă cu grijă zonele de muncă de zonele de locuit, iar pe acestea de centrele civice sau de locurile de recreere. Fiecare din aceste categorii este la rândul ei divizată în sub-categorii clasate şi ordonate la fel. Fiecare tip de muncă, birocratic, industrial, comercial, îşi primeşte locul desemnat. Se merge până la „cafenele, restaurante, prăvălii... vestigii rămase ale străzii de acum“ care trebuie, şi ele, „să fie puse în formă şi în ordine, aduse în stare de totală eficacitate. Locuri concertate de petrecere a timpului şi de sociabilitate[60]“. Circulaţia, la rândul ei, este concepută ca o funcţiune separată care, paradoxal, e tratată făcându-se abstracţie de ansamblul construit unde se inserează; există o „independenţă reciprocă între volumele construite şi căile de circulaţie“, spune Le Corbusier, adăugând că „drumurile pentru automobile vor

traversa în tranzit urmând reţeaua cea mai directă şi simplificată, legată de sol... dar perfect independentă de edificii sau imobile care se pot afla mai mult sau mai puţin aproape[61]". Strada nu este aşadar abolită numai în numele igienei, ci şi în măsura în care ea „simbolizează în epoca noastră dezordinea circulaţiei". Ordinea circulaţiei riscă de altminteri să sfârşească în supunere necondiţionată faţă de puterea automobilului despre care s-a putut spune, nu fără o parte de dreptate, că ea singură decidea până la urmă partiul unui mare număr de proiecte.

Oraş-unealtă, modelul progresist este şi oraş-spectacol. Estetica e un imperativ tot atât de important ca eficacitatea pentru aceşti urbanişti-arhitecţi cărora tradiţia europeană le-a dat, în primul rând, o formaţie de artişti. Dar conform cu modernismul lor, ei resping orice sentimentalism cu privire la aportul estetic al trecutului. Din vechile oraşe care trebuie reamenajate, ei nu păstrează decât aliniamentele, practicând acest urbanism al cuţitului care satisface şi exigenţele randamentului. „Cu cât Haussmann tăia mai mult, cu atât câştiga mai mulţi bani", observă Le Corbusier[62]. Acelaşi autor, în planul său pentru Paris, rade fără ezitare totalitatea vechilor cartiere „pitoreşti" (atribut paseist, proscris de aglomerarea progresistă) pentru a nu păstra decât câteva edificii majore (Notre Dame, Sainte Chapelle, Invalides) promovate la demnitatea de simbol şi la funcţiunea muzeologică.

Urbanistul „compune" viitorul său oraş pe planşeta de desen, ca pe un tablou. Conform cu principiile cubismului, şi încă şi mai mult cu cele ale purismului şi ale lui *De Stijl*, el elimină orice detaliu anecdotic în folosul formelor simple, despuiate, unde ochiul nu se poate împiedica de nici o particularitate; este vorba oarecum de a construi cadrul a priori al oricărui comportament social posibil[63].

Compoziţia reia tema spargerii; se organizează în jurul punctelor de vedere multiple, într-un demers care evocă pe cel al cubismului sintetic. Fiecare din aceste cămine disociate e ordonat după principiile unei geometrii simple, care caracterizează şi compoziţiile şcolilor înrudite cu cubismul. „Geometria, spunea Apollinaire, e pentru artele plastice ceea ce e gramatica pentru arta scriitorului."

Totuşi – D. H. Kahnweiler şi M. Raynal au arătat-o limpede – la cubişti era vorba de un geometrism instinctiv, în care matematica avea puţin amestec. Dimpotrivă, pentru cea mai mare parte a urbaniştilor progresişti, asemenea lui Le Corbusier şi discipolilor săi, geometria devine punctul de întâlnire dintre frumos şi adevărat: arta e condusă de o logică matematică. „Geometria e baza... Întreaga epocă contemporană e deci eminamente geometrică; visul ei se orientează înspre bucuriile geometriei. Artele gândirii moderne, după un secol de analiză, caută dincolo de faptele accidentale, iar geometria le conduce către o ordine matematică.“[64] Iarăşi nu trebuie să ne lăsăm prinşi de mirajul cuvintelor. Geometria care ordonează modelul progresist e foarte elementară. Ea consistă în fond din dispunerea de elemente care se întretaie în unghi drept: ortogonismul este regula de aur care determină raporturile edificiilor între ele şi cu căile de circulaţie. Le Corbusier afirmă: „Cultura este o stare de spirit ortogonală[65] “. În fine, spaţiului explodat, dar ordonat al oraşului-obiect îi corespunde riguros spaţiul disociat, dar compus geometric al oraşului-spectacol.

Acelaşi funcţionalism şi aceleaşi principii estetice inspirate de un raţionalism identic domină concepţia elementelor compoziţiei, adică a *edificiilor* repartizate în spaţiu. Fiecărei destinaţii îi corespunde un prototip; acesta exprimă adevărul unei funcţiuni. *Bauhaus* îşi asumă tocmai sarcina de a determina aceste „forme-tip“; de altfel, ele ţin de logica unei producţii industriale bine înţelese. „O prudentă limitare a varietăţii la câteva tipuri de edificii standard le măreşte calitatea şi le scade preţul de cost“, scrie Gropius[66] . El nu a încetat de-a lungul întregii sale vieţi să fie preocupat de producţia industrială a clădirilor sub formă de elemente uşoare. La Le Corbusier, industrializarea clădirilor e mai curând un vis, exprimat mai cu seamă în cursul anilor 1920. În practică, grelele sale clădiri de beton, în care doar suprastructurile sunt industrializate, lasă industriei un loc foarte mic. Totuşi, nici el nu propovăduieşte mai puţin necesitatea definirii prototipurilor: unităţi de locuit, unităţi de muncă, unităţi de cultură a spritului şi a corpului, unităţi agrare, unităţi de circulaţie orizontală

şi verticală. El coboară în acest fel până la detaliul celui mai umil echipament.

În măsura în care modelul progresist, opus modelului culturalist, privilegiază mai curând individul-tip decât comunitatea-tip, este normal ca aceste căutări ale sale, cele mai intense, să se adreseze problemei locuinţei. Primele lucrări ale C.I.A.M. au fost axate în jurul acesteia. *Carta de la Atena* stă mărturie. J. L. Sert, în lucrarea în care o rezumă, intitulează un capitol; *Dwelling, the first urban „function".*

Într-un mod general, două tipuri de locuinţă sunt considerate în paralel, la fel ca în epoca lui Fourier şi Proudhon. De o parte, regăsim casa joasă, individuală sau rezervată unui număr mic de familii: această soluţie e studiată mai ales de anglo-saxoni, olandezi şi anumiţi membri ai *Bauhaus*-ului. De cealaltă parte, vedem propunerea imobilului colectiv uriaş, care corespunde şi mai mult idealului unei societăţi modernizate. Prototipuri remarcabile au fost puse la punct la *Bauhaus* şi de către anumiţi arhitecţi sovietici de avangardă, ca Ol şi Ginsburg, în cursul anilor 1920. Le Corbusier a fost cel care a conceput mai târziu modelul cel mai elaborat: *unitatea de locuit* sau *oraşul luminos* [*la cité radieuse*], realizată pentru prima dată la Marseille[67], înainte de a fi reluată la Nantes, Briey, Berlin.

Cité radieuse reia în mod explicit concepţia fourieristă a falansterului. Construită pentru a adăposti acelaşi număr de familii (1500–2000 de persoane), oferind aceleaşi servicii colective şi aceleaşi organe, în particular „strada-galerie", „unitatea" este o versiune a falansterului, modernizată şi marcată de progresul tehnic: inventarea betonului armat şi a ascensorului au permis înlocuirea orizontalităţii cu verticalitatea într-un imobil de şaptesprezece niveluri. Dar celula sau locuinţa familială, pe care sistemul lui Fourier o lăsa în mod deliberat nedeterminată („fiecare îşi găseşte locuinţa după averea şi gustul său"), devine la Le Corbusier, dimpotrivă, un apartament-tip, cu funcţiuni clasate într-un spaţiu minimal, netransformabil. Ocupantul nu are încotro decât să se supună schemei de circulaţie şi modului de viaţă pe

care această locuinţă le implică, şi despre care arhitectul a dedus că erau cele mai bune posibile.

Ordinea materială pe care am definit-o prin proiecţia sa în spaţiu contribuie şi la crearea unui anumit *climat mental*. În măsura în care a fost concepută ca o expresie plastică a modernităţii, ea suscită dintr-o dată o atmosferă de manifest. Ruptura cu trecutul e asumată într-un mod agresiv, provocator, noile valori (mecanizare, standardizare, rigoare, geometrism), afirmate într-un stil de avangardă, expuse publicului pentru a-i cuceri oarecum adeziunea printr-o expresie de futurism. Ambiţia proiectului, dimensiunea sa istorică creează un sentiment de exaltare. Dar non-conformismul urbaniştilor progresişti e ameninţat de un nou conformism. Intransigenţa lor, refuzul polemic de fi deschişi către negativitatea experienţei umane, prin eliminarea tuturor elementelor susceptibile a aduce atingere ordonării teoretice a unui proiect, riscă să încremenească în academism.

De altminteri, în aglomerarea progresistă nu domneşte un climat cu adevărat urban. Această afirmaţie poate părea paradoxală dacă evocăm oraşele cu mai multe milioane de locuitori propuse de Hilbersheimer sau Le Corbusier. Totuşi e semnificativ că unul din cuvintele cel mai frecvent utilizate de acesta din urmă este „unitate“. El precizează chiar că „uneltele urbanismului vor lua forma unor unităţi“ (de locuit, de circulaţie etc.). Această terminologie trădează tocmai *atomizarea*, dizlocarea aşezării care grupează în verdeaţă serii de zgârie-nori sau mici oraşe verticale.

În sfârşit, aglomerările urbanismului progresist sunt locuri ale constrângerii[68]. Şi aici, un cuvânt-cheie: *eficacitate*. Această valoare justifică rigida determinare a cadrului de viaţă. Înscrierea, fixată iremediabil, a fiecărei activităţi umane în termeni spaţiali, simbolizează rolul reificator al acestui urbanism despre care nu poate fi dată o imagine mai sugestivă decât o face Le Corbusier însuşi: „Nimic nu mai e contradictoriu... fiecare îşi ocupă locul, bine aliniat în ordine şi în ierarhie.[69]“ Şi, de fapt, odată definit individul uman în termeni de dezvoltare fizică, de funcţionare, de productivitate, de nevoi-tip universale, ce loc mai e lăsat câmpului

nesfârşit şi nedeterminat al valorilor de creat şi al dorinţelor posibile? Nici chiar unitatea ultimă a sistemului, apartamentul familiei (reproducătoare) nu scapă de constrângere; în jargonul specialiştilor, el poartă numele expresiv de celulă. Astfel, noua viaţă devine în acelaşi timp locul producţiei celei mai eficiente şi un fel de crescătorie umană, la orizontul căreia se profilează, ameninţătoare, imaginea analitică a tatălui[70] castrator al copiilor săi. Rolul este deţinut (în orice caz, la nivelul primelor modele ale urbanismului progresist) de urbanist, deţinător al adevărului. „Aşa va fi condusă turma", mărturiseşte Le Corbusier, pentru care, de altfel, „lumea are nevoie de armonie şi de a se lăsa condusă de armonizatori[71]". După caz, urbanistul-tată va fi asimilat unui demiurg-artist sau se va voi întruparea tehnologiei.

B. O NOUĂ VERSIUNE A MODELULUI CULTURALIST

Modelul culturalist ia formă propriu-zis urbanistică foarte devreme, înaintea modelului progresist, înainte chiar de crearea termenului de „urbanism". Îl putem recunoaşte, în plan teoretic şi practic, în Germania şi Austria anilor 1880 şi 1890. Conform unei legi puse în evidenţă de Marx, întârzierea industrială a unei ţări constituie adesea un factor pozitiv în măsura în care această ţară poate, prin asta chiar, să beneficieze de un echipament mai modern şi mai rentabil decât ţările mai demult industrializate, al căror echipament încă nu e amortizat. În momentul în care Germania, ilustrând această lege, tinde să ocupe primul loc în economia europeană, ea beneficiază de avantaje asemănătoare în materie de amenajare urbană. Experienţa primelor oraşe industriale engleze nu se va repeta; expansiunea industrială va fi completată cu propuneri care vor constitui, în prima decadă a secolului XX, chiar un exemplu şi un obiect de studiu pentru urbaniştii culturalişti englezi.

În epoca urbanismului, ca şi în timpul pre-urbanismului, modelul culturalist nu numără nici un reprezentant în Franţa.

Dintre întemeietori îi vom reţine pe: Camilo Sitte, marele urbanist austriac care, în 1889, a publicat *Der Städtebau*[72], şi a cărui influenţă va fi considerabilă în Germania şi în Marea Britanie; Ebenezer Howard, autorul socialist al lucrării *Tomorrow* (1898), pe care l-am clasa cu plăcere între pre-urbanişti, dacă nu ar fi părintele spiritual al oraşelor-grădină şi dacă n-ar fi jucat un rol la primele Congrese de urbanism; în sfârşit, Raymond Unwin, arhitectul urbanist care a realizat împreună cu B. Parker primul *garden-city* englez la Letchworth.

Principiile ideologice ale acestui model sunt comparabile cu cele ale precursorului său. *Totalitatea* (aglomerarea urbană) primează în faţa părţilor (indivizii), iar conceptul *cultural* de oraş-cetate în faţa noţiunii materiale de oraş-construcţie. Dar în timp ce socialistul Ebenezer Howard era, ca toţi pre-urbaniştii, motivat în primul rând de consideraţii politice şi sociale, viziunea lui Unwin şi cea a lui Sitte sunt depolitizate – în beneficiul (mai ales la Sitte) unei abordări estetice, pe care vin să o sprijine toate resursele arheologiei şi ale muzeului imaginar al amenajării urbane. „Numai studiind operele predecesorilor noştri vom putea reforma ordonarea banală a marilor noastre oraşe“, scrie Sitte[73].

Spaţiul modelului culturalist se opune punct cu punct celui al modelului progresist. Oraşului îi sunt desemnate limite precise. Metropola erei industriale stârneşte groaza lui Howard care fixează la treizeci de mii sau la cincizeci şi opt mii numărul locuitorilor din oraşul său[74]. Acesta e circumscris într-un mod precis, mărginit de o centură verde destinată să împiedice orice contopire cu alte aglomerări. Un *garden-city* nu se poate extinde în spaţiu; el nu poate decât să se dedubleze după modelul celulelor vii, populaţia supranumerică plecând să întemeieze un nou centru, la distanţă suficientă, care va fi la rândul lui înconjurat de verdeaţă.

Fiecare oraş ocupă spaţiul într-un mod particular şi *diferenţiat*; aceasta e consecinţa rolului pe care culturaliştii îl acordă individualităţii. În căutarea diferenţierii, Howard pune accentul mai ales pe factorii sociologici; populaţia va trebui să facă o parte echilibrată diferitelor clase de vârstă şi tuturor sectoarelor de muncă. Sitte,

la rândul lui (urmat fidel de Unwin, în ceea ce priveşte organizarea nucleului central al oraşelor-grădină), se preocupă exclusiv de mijloacele de asigurare a varietăţii spaţiului interior al oraşului. El recurge la analiza oraşelor din trecut (din antichitate până în secolul XV): aici, el studiază neostenit traseele căilor de circulaţie, dispunerea şi măsura pieţelor în raportul lor cu străzile care acced la ele, edificiile care le delimitează, monumentele care le împodobesc. Profesorul vienez mai reperează, în cel mai mare număr cu putinţă, situaţia şi dimensiunile deschiderilor prin care scapă privirea. Dacă studiul se opreşte la Renaşterea italiană, este pentru că atunci amenajarea oraşelor face deja (din nefericire, după Sitte) să intervină planşeta de desen în vederea efectelor de perspectivă.

Din mulţimea releveelor şi analizelor, Sitte extrage definiţia unei ordini spaţiale model. În locul spaţiului abstract, explodat, pe care se decupează formele-unităţi ale construcţiilor în modelul progresist, Sitte preconizează un spaţiu concret, decupat în continuitatea unui fond de edificii. Chiar în materie de monumente, este necesar să reacţionăm „împotriva maladiei moderne a izolării[75]“. Sitte substituie analizei tipologice analiza relaţională; strada e un organ fundamental, formele directoare nu mai sunt cele ale edificiilor, ci cele ale locurilor de trecere şi de întâlnire, adică străzile şi pieţele; iar verdeaţa însăşi, eliminată practic de Sitte din centrul urban, este controlată cu grijă atunci când, întâmplător, apare în vreun cartier rezidenţial.

Acest spaţiu e închis şi intim; căci „caracterul fundamental al oraşelor vechi consistă în limitarea spaţiilor şi a impresiilor... Strada ideală trebuie să formeze un tot închis. Cu cât impresiile sunt mai limitate, cu atât tabloul va fi mai perfect. Ne simţim în largul nostru dacă privirea nu se poate pierde în infinit[76]“. Acest spaţiu mai trebuie, în plus, să fie imprevizibil şi divers, iar pentru aceasta el trebuie să refuze orice subordonare la vreun principiu de simetrie, să urmărească sinuozităţile naturale ale terenului, bătaia soarelui, să se plieze vânturilor dominante sau celui mai mare confort existenţial al celui ce-l locuieşte.

Climatul mental al acestui model este liniştitor, în acelaşi timp confortabil şi stimulator; el e favorabil intensităţii şi multiplicării relaţiilor interpersonale, chiar dacă, în cazul lui Sitte, se fac fără şovăire sacrificii esteticii pure, înţelese în acelaşi sens vitalist ca la Ruskin şi Morris.

Însă promotorii acestui model, deşi legaţi esenţialmente de istorie, nu recunosc originalitatea istorică a prezentului şi specificitatea problemelor sale. S. Giedieon nu se sfieşte să-l acuze pe Sitte de a voi, în plin secol XX, să se întoarcă la „oraşul medieval" şi-l consideră un „trubadur"; Le Corbusier, mai usturător, constată că: „A fost creată religia drumului de măgari. Mişcarea a pornit din Germania, consecinţă a unei lucrări a lui Camillo Sitte.[77]" De fapt, urbanistul vienez e atât de obsedat de problemele estetice şi de formele trecutului, încât ajunge să nu recunoască de loc evoluţia condiţiilor de muncă, nici problemele de circulaţie. Unwin vede contradicţia şi, ca un bun empirist, încearcă să concilieze modelul culturalist cu exigenţele prezentului. În ciuda eforturilor sale, mai ales în ceea ce priveşte transporturile în comun, el nu reuşeşte întotdeauna. În cazul *garden-cities*, pretenţia controlului expansiunii urbane şi stricta sa limitare nu sunt uşor compatibile cu necesităţile dezvoltării economice moderne.

În definitiv, modelul acesta este nostalgic. Pentru a sesiza din plin natura acestei nostalgii, ne vom raporta la operele unei serii de autori germani aproximativ contemporani cu primii urbanişti; la ei, viziunea istoricilor din secolul XIX este aprofundată, completată de anumite achiziţii ulterioare, şi limpezită câteodată cu ajutorul conceptelor hegeliano-marxiste. Astfel, în pofida divergenţelor poziţiilor şi preocupărilor lor, (între care filosofia, istoria culturii şi economia politică joacă rolul principal), spirite atât de diverse ca Max Weber, Sombart[78] sau Spengler ne prezintă o imagine destul de asemănătoare a oraşului european pre-industrial; el este, pentru toţi trei, un loc şi un moment excepţional în care, mulţumită climatului particular al comunităţii urbane, individul uman a putut să se realizeze, iar cultura să se dezvolte. În ultima pagină a Observaţiilor sale introductive la culegerea *The City* a

lui Weber, D. Martindale rezumă bine această viziune şi ecourile nostalgice pe care le trezeşte încă şi azi: „Teoria oraşului la Max Weber ne conduce astfel la o concluzie destul de interesantă. Oraşul modern este pe cale de a-şi pierde structura exterioară şi formală. Privit din interior, el e în curs de degenerare, în timp ce comunitatea reprezentată de naţiune se dezvoltă peste tot pe spezele lui. Vremea oraşului pare să fi ajuns la sfârşit.[79]“

Din această voinţă de a recrea un tre cut mort, care este în final motorul ideologic al urbanismului culturalist, trebuie să extragem două consecinţe critice. La un prim nivel – metodologic şi speculativ – valorizarea nesocotită a trecutului conduce la o reificare a timpului, care e tratat aşa cum ar fi tratat un spaţiu, ca şi cum ar fi reversibil. Se ajunge astfel, pe căi diferite, la acelaşi rezultat ca în urbanismul progresist. Utopismului progresist i se opune utopismul nostalgic, iar religiei funcţionalismului cultul valorilor ancestrale, al căror mod de funcţionare a fost dezvăluit de istorie şi arheologie.

Dacă ne plasăm la un al doilea nivel critic, acela al inconştientului, urbanismul culturalist traduce şi el anumite tendinţe nevrotice. În locul recursului progresist la imaginea paternă, avem de acestă dată o veritabilă regresie. Iar repetiţia aproape rituală a conduitelor vechi traduce neadaptarea, fuga din faţa unui prezent de neasumat. La limită, această atitudine s-ar împlini în pierderea sensului realităţii, compensată printr-un comportament de tip magic, cu caracter maniacal.

C. Un nou model: cel naturalist

Ideile curentului anti-urban american se cristalizează, în secolul XX, într-un nou model. Prea radical utopic pentru a se preta la realizare, dar chemat totuşi să marcheze gândirea unei părţi a sociologilor şi *town-planner*-ilor americani, acest model a fost elaborat sub numele de *Broadacre-City* de marele arhitect american F. L. Wright. Acesta lucrează fără întrerupere între 1931

şi 1935 la acest proiect de aşezare ideală, a cărei machetă uriaşă o expune în 1935; concepţiile directoare fuseseră dezvăluite în 1932 în *The Disappearing City*, carte ale cărei teme Wright nu a încetat să le reia până la moartea sa, în 1959[80].

Principiile ideologice pe care Wright întemeiază *Broadacre* sunt cele ale unui fidel discipol al lui Emerson. Marele oraş industrial e acuzat că alienează individul în artificiu. Singur contactul cu natura îl poate reda pe om sie însuşi şi permite o dezvoltare armonioasă a persoanei ca întreg. F. L. Wright descrie acest raport originar şi fundamental cu pământul în termeni care, pentru cititorul european, evocă paginile în care Spengler reconstituie începuturile culturii occidentale. Dar pentru F. L. Wright, – ca pentru maeştri săi, Jefferson şi Emerson – nu te poţi smulge servituţilor din megalopolis şi regăsi natura decât prin realizarea „democraţiei". Acest termen nu trebuie de altminteri să ne inducă în eroare şi să ne lase să credem într-o reintroducere a politicului în urbanism: el implică în esenţă libertatea fiecăruia de a acţiona după voie. „Idealul nostru de stare socială, democraţia... a fost iniţial concepută ca libera creştere a numeroşi indivizi ca indivizi", scrie Wright. Pentru el, „democraţia" desemnează un individualism intransigent, legat de o depolitizare a societăţii în folosul tehnicii: căci până la urmă tot industrializarea este aceea care va permite eliminarea tarelor consecutive industrializării.

Pornind de la aceste premise, F. L. Wright propune o soluţie căreia i-a păstrat numele de *City*, cu toate că ea elimină nu doar megalopolis-ul, ci şi ideea de oraş în general. În ea, natura redevine un mediu continuu, unde toate funcţiunile urbane sunt *dispersate* şi izolate sub formă de *unităţi reduse*. Locuinţa e individuală; nu apartamente, ci case particulare, dintre care fiecare dispune de patru acri[81] de teren, pe care ocupanţii îl consacră agriculturii (activitate privilegiată a civilizaţiei de agrement, la F. L. Wright) şi recreerilor diverse. Locul de muncă este când lângă locuinţă (ateliere, laboratoare şi birouri individuale) se integrează mici centre specializate: unităţile industriale sau comerciale fiind de fiecare dată reduse la cel mai mic volum viabil, destinate unui minimum

de persoane. La fel se întâmplă cu centrele spitaliceşti şi cu aşezările culturale, al căror număr compensează dispersarea şi scara lor în general redusă. Toate aceste celule (individuale şi sociale) sunt legate şi *întreţesute* printr-o abundentă reţea de drumuri terestre şi aeriene: izolarea nu are sens decât dacă poate fi ruptă în orice moment. Aşadar, arhitectul american a imaginat un sistem acentric, compus din elemente punctuale inserate într-o bogată reţea de circulaţie. *Broadacre* este modelul unei porţiuni oarecare dintr-un ţesut uniform care se poate întinde şi poate acoperi întreaga planetă cu o mai mare continuitate decât modelul progresist. F. L. Wright propunea ca acesta să fie încercat mai întâi într-o regiune limitată a Statelor Unite, dar pentru el era vorba de o soluţie universală, destinată unei aplicări mondiale.

Spaţiul acestui model naturalist este complex; unele din caracterele sale îl înrudesc cu modelul progresist, altele cu modelul culturalist. Este în acelaşi timp închis, universal şi particular. Este un spaţiu modern care se oferă generos libertăţii omului. Marile lucrări de geniu civil (autostrăzi, poduri, piste de aterizare) care îi constituie reţeaua de circulaţie conferă lui *Broadacre* o dimensiune cosmică: fiecare este legat de totalitatea spaţiului, toate direcţiile acestuia sunt deschise investigaţiei. Raportul lui *Broadacre* cu tehnica modernă e încă şi mai decisiv decât în modelul progresist: automobilul, avionul, *parkway*, televiziunea, tehnicile cele mai avansate de transport şi de comunicaţii sunt cele care-i dau sensul acestui mod dispersat de aşezare.

Cu toate acestea, spaţiul din *Broadacre* nu e mai puţin particularizat. Diversitatea topografică nu e negată: dimpotrivă, natura trebuie păstrată cu grijă în toate accidentele sale, iar arhitectura încetează a mai fi, la Wright, un sistem de forme independente, scufundate într-un spaţiu abstract. „Ea rezultă în mod autentic din topografie... Sub o infinită varietate de forme, edificiile exprimă natura şi caracterele solului [pe care se ridică], îi devin o parte integrantă." Arhitectura e subordonată naturii, căreia trebuie să-i constituie un fel de introducere. În plus, intimitatea, organicitatea[82] şi închiderea spaţiului, dragi urbaniştilor culturalişti, se regăsesc la nivelul edificiilor particulare.

Am fi tentaţi, la o primă abordare, să definim climatul din *Broadacre* prin caracterul său rural. Dar analiza trebuie împinsă mai departe. Atunci constatăm că, în timp ce acordă un rol major progresului tehnic[83], marele arhitect american nu pronunţă niciodată cuvintele de randament şi eficacitate; *Broadacre* devine astfel, după cunoştinţa noastră, *singura propunere urbanistică ce refuză completamente constrângerea*[84]. Obsesia randamentului şi a productivităţii care se impunea la modelul progresist nu mai are curs, cu nimic mai mult decât constrângerile malthusianiste ale modelului culturalist. În mod curios, acest model naturalist constituie un răspuns posibil dorinţelor formulate de H. Marcuse în *Éros et civilisation*[85]. Folosind terminologia şi ideologia lui Marcuse putem spune că instinctele (supra-reprimate) de plăcere şi de viaţă au în sfârşit curs în modelul naturalist.

Dar trebuie să observăm şi că o formă de constrângere se reintroduce insidios, chiar dacă nu ar fi decât prin natura însăşi a modelului care a luat, în situaţia dată, forma unei *machete*. Mai mult, ne vom întreba dacă, la nivelul inconştientului, o tentativă ca aceasta nu satisface de loc, la urma urmei, tendinţele de autodistrugere ale societăţii şi dacă, în bună ortodoxie freudiană, nu ar fi aici convenabil să asimilăm eliberarea principiului plăcerii cu cea a instinctelor morţii.

*
* *

Ca şi în cazul pre-urbanismului, clasificarea propunerilor urbanismului în trei modele necesită nuanţări şi rezerve. Astfel, urbanismul progresist comportă multe variante. Le Corbusier a propus imaginea cea mai radicală şi cea mai elaborată, rămasă identică de-a lungul a patruzeci de ani de bătălii. L. Hilbersheimer, foarte aproape de el la început, a evoluat către o concepţie mai „grădinărească". Mai mult, Alvar Aalto, care fusese semnatar al *Cartei de la Atena* şi membru influent al C.I.A.M., a practicat întotdeauna un urbanism destul de apropiat de cel al lui Wright;

chiar dacă preconizează un habitat grupat şi o anumită disociere a funcţiunilor, el respinge totuşi orice ordine geometrică pentru a adera strâns la topografie[86].

În viziunea culturalistă, este la fel de clar şi că *garden-cities* prezintă un anumit număr de puncte comune cu modelele progresiste. Nu e întâmplător că, pentru un mare număr de critici americani, *garden-city* şi *ville radieuse* sunt asimilate. Ebenezer Howard nu a încetat să acorde un loc important igienei[87]. Iar schema sa de oraş, cu cele şase bulevarde concentrice şi cartierele bine delimitate evocă precizia ilustraţiilor lui Fourier. Totuşi, oraşul-grădină al lui Howard aparţine de-a binelea modelului culturalist prin preeminenţa acordată valorilor comunitare şi relaţiilor umane, ca şi prin malthusianismul urban care rezultă din aceasta.

Trebuie, în schimb, să ne ferim de a asimila culturalismului oraşelor-grădină franceze care nu sunt, în ciuda denumirii, decât o sub-categorie a modelului progresist. Din exemplele engleze, francezii au reţinut esenţialmente rolul acordat spaţiilor verzi. Oraşul-grădină, aşa cum îl descrie G. Benoit-Lévy în cartea sa *Cités-jardins*[88], apare dominat de principiul randamentului şi eficacităţii. Sunt alungate din ele promiscuitatea mulţimilor, trotuarul, tejgheaua de zinc, cafeneaua cu program muzical, în folosul unei raţionalizări a funcţiunilor care se face sub egida paternalistă a industriei. Am crede că-l citim pe Le Corbusier cu douăzeci de ani mai devreme, când Benoit-Lévy declară că „trebuie modificată ordinea plăcerilor", că „oraşul fericit, oraşul bucuriei ar fi deci acela în care s-ar realiza o producţie industrială raţională şi prosperă" sau că noul oraş „trebuie să fie oraşul industriei". De fapt, oraşele-grădină franceze sunt forma anticipată a ceea ce mai târziu se va numi „marile ansambluri".

Am putea, în sfârşit, să fim tentaţi a apropia de modelul naturalist anumite propuneri ale lui B. Fuller sau Henry Ford[89]; acestea sunt la fel de acentrice ca *Broadacre* şi pun acelaşi accent pe rolul căilor de circulaţie. Dar ele sunt reglate de imperativele productivităţii; se caracterizează prin standardizarea şi industrializarea

integrale ale habitatului; iar locuinţa, în loc să se particularizeze şi să se înrădăcineze în pământ ca la Wright, e concepută de aceşti doi autori ca un obiect pur, mobil şi transportabil.

Pe ansamblu şi cu nuanţele pe care le-am semnalat, urbanismul preia de la imaginar un demers metodologic asemănător cu cel din pre-urbanism. La rândul lui, el creează modele, iar studiul prealabil al celor care le-au precedat ne-a permis să clarificăm mai bine implicaţiile ideologice ale acestora.

Cele trei modele (progresist, culturalist, naturalist) nu au avut acelaşi răsunet în practică. Studiul realizărilor concrete ale urbanismului face să apară, după cum ne putem da seama, marea superioritate numerică a aglomerărilor progresiste. Modelul naturalist nu s-a putut exprima decât foarte parţial, şi mai ales în Statele Unite, în forme suburbane. Modelul culturalist continuă să inspire construcţia oraşelor noi în Anglia; în alte părţi, el nu a prilejuit decât unele experienţe limitate (anumite reconstrucţii şi câteva staţiuni turistice).

Dacă modelul progresist s-a impus sub toate regimurile economice şi politice cele mai diverse, el a îmbrăcat în acelaşi timp forme diferite după voia particularităţilor culturale persistente, după cum postura tatălui era asumată de capitalismul privat, capitalismul de stat sau de statul producător, în funcţie şi de forţa opoziţiei pe care o întâlnea. În Rusia stalinistă ca şi în Germania nazistă, urbanismului progresist i-a fost amputată dimensiunea estetică şi tăiată legătura cu avangarda. Dimpotrivă, aceasta a fost exaltată în Statele Unite, unde se refugiase cea mai mare parte a protagoniştilor de la *Bauhaus*: după cum pe drept cuvânt a subliniat G. C. Argan[90], urbanismul progresist a devenit acolo un mijloc de propagandă în favoarea ideilor liberale. În Franţa, tradiţionalismul societăţii în ansamblul ei i-a conservat urbanismului virulenţa polemică şi a contribuit la falsificarea frecventă a sensului său.

Acest caracter proteic nu trebuie să ne inducă în eroare: variaţiile pe care le constatăm de la o ţară la alta nu privesc natura însăşi a modelului, ci reprezintă adaptări ale sale[91]. Modelul

progresist este cel care inspiră noua dezvoltare a suburbiilor şi remodelarea majorităţii oraşelor în interiorul capitalismului american: *La Fayette Park Development* din Philadelphia şi *Lincoln Center* din New York îi sunt două ilustrări spectaculoase[92]. Modelul progresist se regăseşte în ţările în curs de dezvoltare: el a prezidat într-un mod exemplar edificarea oraşelor-manifest ca Brasilia[93] sau Chandigarh. Un sistem trunchiat şi degenerat[94], rezultat al aceluiaşi model, este cel care a dirijat şi continuă să inspire cea mai mare parte a marilor ansambluri franceze, cum e prea faimosul Sarcelles. Acesta este şi cazul oraşelor noi, născute din expansiunea industrială, ca Mourenx sau noul Bagnols-sur-Cèze. În fine, e şi cazul recentelor proiecte de amenajare a coastei din Languedoc şi cazul unei părţi a măsurilor luate pentru reamenajările din Paris, între care centrul Maine-Montparnasse constituie una din primele realizări.

III. O CRITICĂ DE GRAD SECUND: URBANISMUL PUS LA ÎNDOIALĂ

Răspunsul la problemele puse de societatea industrială nu se sfârşeşte nici în modelele urbanismului, nici în realizările concrete pe care le-au inspirat ele. Aceste modele (născute dintr-o critică) şi aceste realizări au provocat la rândul lor o nouă critică, o critică de grad secund. Mişcarea a fost amorsată în cursul anilor 1910, dar a cunoscut un veritabil avânt după cel de al doilea război mondial, legat de activitatea practică crescândă a urbanismului[95]. Această critică, încă teoretică, rămâne difuză. Cu toate acestea, ea se orientează după cele două mari direcţii, corespunzător dihotomiei (progresism-culturalism) pe care am pus-o în evidenţă încă din epoca pre-urbanismului.

A. Technotopia

Am văzut că urbaniştii progresişti, în timp ce concepeau spaţiul global al oraşului într-un fel nou, nu au ştiut să asume în plenitudinea lor posibilităţile pe care le oferea tehnica şi au trecut pe lângă revoluţia tehnologică ce constituia una din temeliile teoriei lor. Logica însăşi a urbanismului progresist impunea deci o critică a acestui raport defectuos. De câţiva ani, o serie de tehnicieni, arhitecţi şi ingineri au încercat să gândească într-un mod radical oraşul secolului XX, în funcţie, *în acelaşi timp*, de noile *tehnici* de construcţie şi de *stilul de viaţă* sau de nevoile proprii omului secolului XX.

Din punctul de vedere constructiv, căutările se îndreaptă, mai ales, spre structuri fizice complexe (structuri suspendate sau

triangulate, suprafeţe curbe autoportante) şi spre materialele pe care punerea lor în operă le implică: reţele şi plase metalice, membrane elastice şi plastice, pânze din beton. Geometriei elementare îi succede o dinamică mai complexă. Tehnicile de condiţionare climatică joacă şi ele un rol în elaborarea noilor proiecte.

Noile funcţiuni ale oraşului sunt definite, conform cu tradiţia urbanismului progresist, printr-o serie de nevoi exprimabile în numere. Accentul e pus esenţialmente pe două aspecte: problemele ridicate de creşterea populaţiei globului şi dezvoltarea unei serii de nevoi specifice rezultând din „progresul tehnic", adică din automatizare, mecanizarea muncii şi a transporturilor, schimbările de ritm în viaţa cotidiană care decurg din ele.

Această polarizare tehnologistă zămisleşte propuneri surprinzătoare care, dacă ar fi realizate, ar marca efectiv o mutaţie a aşezării umane. *Oraşele verticale* ale lui P. Maymont se ridică spre cer eliberând complet solul, suspendate de un catarg central (prin care trec toate canalizările) prin intermediul unor cabluri pretensionate[96]. *Oraşul-pod* al lui J. J. Fitzgibbon e compus din gigantice fusuri ancorate cu cabluri de o platformă mediană, sol artificial, loc de circulaţie orizontală, unde pietonul îşi va putea trage sufletul după circulaţiile verticale şi de unde va putea contempla pământul în chip alpestru. *Aşezarea tridimensională* a lui Y. Friedman[97] se compune dintr-o osatură uniformă şi continuă, asemănătoare unei grile tridimensionale cu multiple etaje, situată la 15 metri deasupra solului pe un sistem de piloni (aflaţi la intervale de 40–60 metri): osatura, care poate fi prelungită nedefinit, deasupra oricărui fel de teren, inclusiv a oraşelor deja existente, este umplută de elemente standard modulate, a căror inserţie este mobilă şi totalmente suplă. *Marina City*[98] a japonezului K. Kikutake, dimpotrivă, pune platforme de beton pe mare, habitatul fiind singurul care iese la suprafaţă.

Am putea continua îndelung cu enumerarea acestor oraşe futuriste, însă ne va fi de ajuns să notăm câteva dintre caracterele lor comune: toate propun foarte puternice concentrări umane, eliberând suprafaţa terestră prin învestirea sub-solului, a mării, a atmosferei; iată de ce se vorbeşte, în legătură cu ele, de *urbanism*

spaţial sau *tridimensional*. Această spaţializare are drept corelativ o *denaturalizare* a condiţiilor de existenţă, acestea desfăşurându-se în cea mai mare parte a lor pe soluri artificiale şi în mediu climatizat. Vom nota, în sfârşit, rolul acordat imaginii vizuale, aparenţei plastice a acestor oraşe.

Acest din urmă aspect este cel prin care, de câţiva ani încoace, ele s-au introdus cu un succes crescând în marea presă şi în literatura de vulgarizare ştiinţifică. Expoziţia „Arhitectura vizionară", organizată în 1960 la Muzeul de Artă Modernă din New York, care cuprindea un număr de exemple de „urbanism vizionar", a fost semnalul premergător al interesului pe care publicul urma să-l capete faţă de „oraşul viitorului". Astăzi, cititorul ne-specialist a ajuns să asimileze în întregime termenul de urbanism cu aceste imagini futuriste cărora autorii le dau, ei înşişi, numele de „urbanism de *science-fiction*[99]". De fapt, machetele şi proiectele publicate în reviste satisfac cititorului, mai ales, nevoia de a visa, de mister, câteodată de poezie; ele îi oferă un mijloc de evaziune din cotidianul locuirii care e o permanentă frustrare. Mai mult, aceste viziuni îl liniştesc în privinţa viitorului: în faţa tehnicităţii, cititorul se simte supus, asigurat, justificat în demisia sa de la grijile civice, despre care se poate crede că constituie, totuşi, o altă faţă a urbanismului.

Dar care e semnificaţia reală a acestui urbanism, cu atât mai just apropiat de *science-fiction* cu cât el nu a văzut – în ceea ce priveşte formele sale radicale – nici măcar un început de actualizare[100]? În măsura în care este vorba de a găsi soluţii la probleme precise, el constituie, incontestabil, un teren de cercetări plin de interes şi un mijloc de luptă împotriva atitudinilor mentale paseiste care oferă, în domeniul construcţiilor, o rezistenţă foarte specială. Urbanismul subteran, de pildă, prezintă soluţii remarcabile pentru amenajarea urbană[101]. Exploatat la scară redusă de I. M. Pei pentru piaţa Ville-Marie din Montréal, el a inspirat în mare măsură proiectul lui Buchanan pentru circulaţia londoneză. El este pus în operă într-un mod încă şi mai sistematic în proiectul lui V. Gruen pentru Welfare Island sau în cel al lui P. Maymont pentru un „Paris sub Sena[102]".

Dar această contribuţie tehnică nu se face fără pericole ideologice: dacă urbaniştii „vizionari“ au meritul de a întreţine un raport realist cu concretul şi cu tehnologia, atitudinea lor se termină cel mai adesea în *tehnolatrie*. Ei ajung astfel să propună două tipuri de aşezare umană care reprezintă două negări ale oraşului.

Într-un caz ne găsim în faţa unui loc *nediferenţiat* şi nedefinit, un receptacul oarecare (pe care-l ilustrează exemplul lui Y. Friedman). În celălalt caz, precizia tehnică conduce, dimpotrivă, printr-o atitudine mai radicală, la înlocuirea modelelor încă abstracte şi cam neclare ale urbanismului progresist cu adevărate prototipuri. Oraşul devine un frumos obiect tehnic, *în întregime determinat şi finit*. El se transformă chiar în frumos obiect estetic: eventualitate seducătoare şi grandioasă, despre care ne putem închipui că le deschide artelor plastice un orizont nou şi dimensiuni prometeice. Dar oraşul nu devine mai puţin un obiect, conform unui proces care atinge deja astăzi anumite edificii. Nimic nu e mai semnificativ în acestă privinţă decât a vedea cum în Statele Unite imobile primesc premii pentru *good design* industrial[103], în aceeaşi calitate ca un fier de călcat sau un automobil.

Or, în mod tradiţional, raportul dintre locuitor şi aşezare (şi cu atât mai mult dintre el şi locuinţa sa) nu este numai un raport de ustensilitate. Heidegger ne-a reamintit acest lucru, a locui este şi „trăsătura fundamentală a condiţiei umane[104]“. Locuirea e ocupaţia prin care omul accede la fiinţare, lăsând să apară lucrurile în jurul lui, înrădăcinându-se.

Putem transpune aceste observaţii în cazul oraşului. El este, prin esenţă, şi terenul unei întemeieri. Din momentul când devine obiect, instrument sau maşină, oraşul suferă o transformare atât de radicală în raport cu semnificaţia sa originară, încât i-ar trebui găsită o nouă denumire. Iată de ce am intitulat această secţiune *technotopia* şi nu *technopolis*: loc, dar nu şi oraş al tehnicii.

B. ANTHROPOPOLIS: PENTRU O AMENAJARE UMANISTĂ

Urbanismul progresist a suscitat o critică radicală ce vizează atât caracterul arbitrar al principiilor sale, cât şi dispreţul său pentru realităţile concrete, la nivelul execuţiei. Această critică doreşte să reintegreze problema urbană în contextul ei global, plecând de la informaţii furnizate de antropologia descriptivă.

Putem califica această critică drept umanistă. Ea s-a dezvoltat în afara mediilor specializate ale urbaniştilor şi constructorilor. Este opera unui număr de sociologi, istorici, economişti, jurişti, psihologi aparţinând în principal ţărilor anglo-saxone.

Caracterul empiric şi varietatea unghiurilor sub care a fost întreprinsă această critică, lasă să i se ghicească complexitatea. Am putut totuşi degaja din ea, între altele, trei tendinţe deosebit de semnificative corespunzând la trei abordări metodologice.

1. Aşezarea umană ca înrădăcinare spaţio-temporală: un urbanism al continuităţii

Cea mai veche dintre aceste tendinţe caută să definească contextul concret al aşezării umane cu ajutorul numărului cel mai mare posibil de sectoare ale realităţii; aceste sectoare sunt şi ele privite în dimensiunea lor istorică, legate între ele printr-o temporalitate concretă şi creatoare care, prin rolul ei, se înrudeşte cu durata de timp bergsoniană.

Promotorul acestui demers a fost scoţianul Patrick Geddes[105]. Biolog prin formaţie, el a ajuns ulterior la istorie, sociologie şi studiul oraşelor. Însă gândirea sa trebuia să fie marcată de ideea darwiniană a evoluţiei şi de imaginea organismului viu, în dubla corelaţie a funcţiunilor sale între ele şi cu totalitatea mediului.

În faţa dezvoltării dezechilibrate a marilor oraşe industriale, în faţa caracterului utopic şi aprioric al propunerilor reformiste ale pre-urbanismului, cu vreo zece ani înainte ca urbanismul progresist să înceapă a-şi concepe şi realiza oraşele teoretice pentru un om teoretic, Geddes afirmă necesitatea absolută de a reintegra

omul concret şi complet în demersul planificării urbane. Prin chiar aceasta sunt reintegrate şi spaţiul şi timpul concrete. Pentru Geddes, un proiect de creaţie urbană (remodelare a cartierelor deja existente sau creaţie *ex nihilo*) nu poate scăpa de abstracţie decât dacă e precedat de o vastă anchetă adresându-se ansamblului complex de factori pe care îi pune în joc. „E momentul când geograful trebuie să colaboreze cu igienistul şi amândoi cu sociologul concretului.[106]“ Iată metoda *social surveys*, care mai face apel şi la economie, demografie şi estetică, evitând să privilegieze vreunul din sectoarele realităţii. Căci, după Geddes, „urbaniştii sunt obişnuiţi să gândească urbanismul în termeni de riglă şi compas, ca pe o materie care trebuie elaborată doar de ingineri şi arhitecţi, pentru consiliile municipale. Dar adevăratul plan... este rezultantă şi floare a întregii civilizaţii a unei comunităţi şi a unei epoci[107]“.

Istoria joacă la Geddes un rol capital. Simţul său acut pentru prezent are drept corelativ un simţ nu mai puţin ascuţit pentru trecut. Vitalismul său este dublat de evoluţionism. Dacă crearea noilor aglomerări presupune cunoaşterea fiecărui sector al realităţii prezente, aceste sectoare, la rândul lor, nu pot fi înţelese decât în lumina trecutului ale cărui urme le poartă. Integrarea trecutului în proiectul urbanistic este, deci, indispensabilă, sub formă de istorie a ideilor, a instituţiilor, a artelor. Nu trebuie, totuşi, să confundăm poziţia lui Geddes cu aceea a urbaniştilor culturalişti. Desigur, Geddes valorizează trecutul ca şi ei, considerându-l asemenea unui patrimoniu, temelie însăşi din care prezentul se hrăneşte şi în care îşi adânceşte rădăcinile; dar de aceea el nu recunoaşte mai puţin ireductibila originalitate a situaţiei contemporane, specificitatea sa: prezentul este dezvoltarea şi transformarea trecutului, nu repetarea lui. Pe scurt, în locul timpului spaţializat şi abstract al culturaliştilor, găsim aici o temporalitate concretă şi creatoare.

Prin definiţie, această temporalitate scapă previziunii. De asemenea, când *town planner*-ul[108] va fi reunit toate informaţiile prealabile necesare, caracterele aglomerării care trebuie proiectată

nu i se vor impune implicit. El nu le va descoperi decât printr-un efort de *intuiţie*, de „simpatie activă pentru viaţa esenţială şi caracteristică a locului în cauză[109]“, ceea ce echivalează tocmai cu o surprindere a temporalităţii concrete. Un asemenea demers metodologic *suprimă recursul la model*. Nu există un oraş-tip al viitorului, ci tot atâtea oraşe câte cazuri particulare.

Gândirea lui P. Geddes a fost extinsă şi dezvoltată considerabil de cel mai ilustru dintre discipolii săi, Lewis Mumford. Acesta este exact contemporanul primilor urbanişti progresişti. A putut asista la realizarea integrală a operei lor. În posesia unei informaţii culese în toată lumea şi având o cultură de istoric şi de sociolog[110], el este un critic nemilos.

Astfel, L. Mumford a ilustrat îndelung rolul mutilant şi alienant al ceea ce am numit urbanism progresist. El a pus în evidenţă diversele aspecte pe care le ia tehnolatria; să citäm în particular: ruptura continuităţilor culturale, denaturalizarea zonelor rurale, aservirea omului de către maşină prin intermediul planurilor concepute pentru o folosinţă maximă a automobilului. Critica sa nu e inspirată de paseism, ea se sprijină pe o cunoaştere solidă a economiei şi tehnologiei contemporane. El apără pe citadin împotriva maşinii în numele unei concepţii a circulaţiei apropiate de cea a lui Wright şi inspirată de ultimele progrese ale geniului civil; rigidităţii habitatului corbusian el îi opune supleţea, adaptabilitatea şi flexibilitatea soluţiilor pe care, azi, tehnicile de construcţii le fac să fie cu putinţă.

În căutările sale pentru formule noi, L. Mumford a făcut apel în mod constant la lecţiile istoriei. Oraşul bine circumscris al epocii pre-industriale i-a apărut ca o formă mai bine adaptată unei dezvoltări armonioase a aptitudinilor individuale şi colective decât megalopolisul. După părerea lui Mumford, astăzi efortul ar trebui dirijat către un fel de amenajare, de adaptare la prezent a acestei unităţi de viaţă socială care era oraşul pre-industrial, şi care, în mod tradiţional, a fost un loc al culturii. În consecinţă, el a preconizat un *polinucleism* urban, împreună cu corelativul său, *regionalismul*. Afirmând că „regionalismul aparţine viitorului[111]“,

el a ieşit în întâmpinarea unei tendinţe a geografiei economice actuale. La fel, istoria amenajării oraşelor medievale[112] a inspirat în mare măsură concepţia sa despre *integrarea mediului urban în natură*. Pentru el, grădinile nu sunt chemate să joace, prin întinderea lor, un rol mult mai mare decât în urbanismul culturalist; ele diferă şi de mediul amorf pe care-l constituie spaţiile verzi ale oraşului progresist; sunt structurate, legate de clădiri şi de locuinţe într-un mod signifiant şi nu unul oarecare. Pe scurt, Mumford doreşte un oraş în acelaşi timp mai urban şi mai rural decât propun modelele progresiste.

Acest rezumat schematic arată aportul nou al tuturor acestor lucrări care situează amenajarea urbană sub semnul *continuităţii* istorice, sociale, psihologice, geografice. Întâi de toate este o ruptură cu o formă de gândire, metoda apriorică a modelelor, în care realitatea concretă este redusă, conform tendinţelor respective, fie la aspectul său tehnologic, fie la tradiţia culturală. Nu am putea sublinia îndeajuns importanţa revoluţionară a unor spirite ca P. Geddes sau L. Mumford, mulţumită cărora complexitatea problemelor puse în joc de crearea şi dezvoltarea noilor aglomerări s-a impus conştiinţei contemporane. Influenţa lor a contribuit în mare măsură, în ţările anglo-saxone şi, mai ales în Statele Unite, la apariţia unui imens corpus de informaţii sociologice referitoare la oraş, constituit de *urban studies*[113]. În Franţa, aceste studii sunt încă la început, în afară de sectoarele privilegiate ale geografiei umane şi demografiei[114], unde lucrările franceze constituie o autoritate şi stârniseră deja, admiraţia lui Geddes.

În practică, metoda acestor *sociological surveys*, după ce a fost utilizată deja în cursul primelor experienţe ale oraşelor-grădină engleze, apoi de Geddes însuşi în cadrul anumitor principate indiene, începe să se impună urbaniştilor de toate tendinţele. Ea constituie un fel de asigurare elementară împotriva tuturor pericolelor modelelor.

Dar, dacă recursul la ansamblul ştiinţelor (de la topologie algebrică la analiza sociologică şi psihiatrică) tinde să devină condiţia prealabilă a oricărei propuneri de amenajare, această sumă de

informaţii nu ajunge pentru a fundamenta o soluţie: datele aceleiaşi anchete vor putea inspira la doi *town-planners* două proiecte de amenajare complet diferite. Putem atunci argumenta că, în gândirea lui P. Geddes, o intuiţie profundă a situaţiei concrete trebuie să conducă fără greş la soluţia cea bună. Cutare oraş de mâine, care azi e total imprevizibil, odată realizat, ni se va părea necesar, deoarece e veriga unei evoluţii creatoare. Dar folosirea acestei intuiţii atât de apropiate de cea definită de Bergson[115] şi recursul la un demers creator de acest tip nu se inserează oare într-o ideologie şi într-un sistem de valori prealabile?

Metoda geddesiană a intuiţiei este, în mod efectiv, *solidară cu o concepţie a timpului* şi a istoriei ca *creaţie permanentă şi continuitate*. Prin asta, ea constituie antiteza poziţiei urbaniştilor progresişti, pentru care modernitatea pune în joc un proces de ruptură şi de discontinuitate. Mai mult, în ciuda valorii şi interesului pe care le acordă actualităţii, P. Geddes şi L. Mumford sunt esenţialmente opuşi ideologiei urbaniştilor progresişti şi apropiaţi de urbaniştii culturalişti. Ca şi aceştia, într-adevăr, ei pun în prima linie a obiectivelor lor menţinerea unei tradiţii culturale (nu e o întâmplare că una din cele mai importante lucrări ale lui Mumford se intitulează *The Culture of Cities*). Geddes, ca şi Mumford, detestă ceea ce ei numesc megalopolis, marele oraş modern unde „nu se trăieşte decât prin delegare". Şi când, în 1914, Geddes profetizează, pe bună dreptate, dar cu spaimă, vremurile urbanificării generalizate în care, de pildă, „peste o generaţie, Riviera va fi un oraş practic continuu, de tipul cel mai monoton, care se întinde pe mai multe sute de kilometri[116]", o face pentru a preconiza, ca reacţie, un malthusianism urban la care Mumford va reveni adeseori căci, spune el, „principiul limitei rămâne imperativ", iar „limitările de gabarit, densitate, suprafaţă sunt absolut necesare pentru raporturi sociale reale[117]".

Punctul de vedere al continuităţii a introdus o mutaţie în reflecţia despre oraşul erei industriale. El a transformat într-un mod ireversibil metoda amenajării urbane, dar rămâne legat de o ideologie apropiată de culturalism – ale cărui soluţii le-a prelucrat în funcţie de un contact global şi mai realist cu actualitatea.

2. Punctul de vedere al igienei mentale: apărarea şi ilustrarea asfaltului

O altă tendinţă a criticii umaniste studiază aglomerarea urbană din punctul de vedere al răsunetului ei asupra comportamentului uman. Conceptul central este aici cel al *igienei mentale*.

Vom înţelege mai bine orientarea acestei mişcări dacă ne raportăm la anumite cercetări de psihologie socială, şi în particular la lucrările de psihologia copilului publicate imediat după războiul din 1940. Autori precum J. Bowlby şi Anna Freud arătau atunci că igiena mentală nu coincide cu igiena fizică, a cărei condiţie adeseori este, în timp ce afirmaţia inversă e falsă; de neînlocuit, pentru dezvoltarea armonioasă a personalităţii şi a sociabilităţii, este doar un anume climat afectiv. Paradoxal, un cămin mizerabil, dezbinat, alcoolic sau delincvent se poate dovedi un mediu mai favorabil pentru viitorul copilului decât mediul elaborat raţional şi teoretic satisfăcător al instituţiei specializate[118].

În mod analog, a reieşit că integrarea comportamentului uman în mediul urban era legată esenţialmente de prezenţa unui anumit *climat existenţial*, de care urbaniştii progresişti nu ţinuseră seama; o amenajare igienică şi un decupaj raţional al spaţiului urban sunt prin ele însele incapabile să asigure locuitorilor sentimentul de siguranţă sau de libertate, bogăţia alegerii activităţilor, impresia de viaţă şi elementul de distracţie care sunt necesare pentru sănătatea mentală şi care se răsfrâng asupra sănătăţii psihice.

Insula urbană insalubră se poate dovedi mai salubră decât cartierul remodelat de urbanişti conform principiilor de igienă: statisticile psihiatrice şi juridice privitoare la dezvoltarea maladiilor mentale, alcoolismului, delincvenţei şi criminalităţii stau mărturie în abundenţă. Un caz revelator, între altele, este cel al cartierului de nord din Boston, în Statele Unite. Acest *North End* era considerat de autorităţile municipale şi de urbanişti drept un cartier insalubru şi o dezonoare pentru oraş, din cauza foarte marii sale densităţi, a străzilor strâmte şi a caracterului dezordonat (amestecarea tuturor funcţiunilor urbane). Cu toate acestea, el este cel care oferă cea

mai scăzută rată a mortalităţii infantile, a indicelui de delincvenţă şi a tuberculozei. Asemenea constatări (prezentate deja sporadic în secolul XIX[119]), au fost începutul unei critici sistematice a urbanismului progresist şi a realizărilor sale. Această critică a cunoscut, de vreo zece ani încoace, o dezvoltare considerabilă în Statele Unite, mulţumită lucrărilor unui număr de sociologi şi psihiatri[120]. În Franţa, ea a debutat, la iniţiativa lui R. H. Hazemann, pornind de la marile ansambluri[121].

Astfel, analiza a arătat că aplicarea principiilor urbanismului C.I.A.M. putea avea rezultate foarte diferite în funcţie de populaţiile în cauză; urbanismul progresist se dovedea deosebit de neviabil în cazul locuitorilor cu puternice legături comunitare[122]. Concepţia spaţiului, proprie urbanismului progresist, şi conceptele-cheie care derivă din ea (standardizare, *zoning*, înmulţirea spaţiilor verzi, suprimarea străzii) au făcut şi obiectul unei analize aprofundate din punctul de vedere al repercusiunilor asupra comportamentului uman.

Nediferenţierea şi omogenitatea asigurate de standardizare şi *zoning* au apărut ca factori de monotonie, de plictis, şi prin aceasta de de-diferenţiere psihică şi astenie. Împotriva lor, a fost descoperit principiul heterogenităţii (arhitecturale, funcţionale şi demografice) a mediului urban[123]. Spaţiilor goale şi spaţiilor verzi, care sunt spaţii moarte şi adesea mortale[124], le-au fost opuse spaţii care funcţionează şi pe care le-am numi cu plăcere spaţii active. Golul gratuit este sursă de angoasă, iar verdeaţa cere să fie compusă în forme şi localizată în puncte „strategice[125]“.

Principiului dedensificării demografice i-a fost opus cel de *învecinare* a persoanelor: „Oricât ar fi de complexă şi de avansată lumea noastră, relaţia de proximitate continuă să joace un rol important în dezvoltarea valorilor, a carierelor şi a modurilor de comportament.[126]“ În sfârşit, spaţiul spart, care aboleşte *strada*[127] s-a arătat a fi sursă de disociere şi de dezintegrare mentală; unei puternice structurări a oraşului îi corespunde o puternică structurare psihică a locuitorilor.

La o serie de psihiatri ca L. Duhl, sociologi ca D. Riesman, polemişti ca J. Jacobs, această critică a regulilor urbanismului progresist e întregită de o critică a metodei şi a procesului de constrângere pe care acest urbanism le implică. Toţi subliniază caracterul traumatizant şi reductiv al unei planificări care-l pune pe locuitor în faţa faptului împlinit[128] şi conduce la tratarea acestuia ca un veritabil obiect. A-i face pe cei interesaţi să participe la modelarea oraşului lor li se pare una din sarcinile cele mai urgente ale urbanismului. „Societatea noastră a suferit schimbări profunde care-l situează pe individ la o distanţă tot mai mare de deciziile care-l afectează şi-l lasă într-o situaţie de relativă neputinţă, subiect, în consecinţă, al unei mari inerţii. Trebuie găsite mijloacele care să le permită tuturor participarea mai deplină la deciziile care-i privesc într-un mod atât de vital[129]".

Punctul de vedere al igienei mentale s-a dezvoltat cu ocazia anumitor probleme sociale deosebit de acute astăzi: delincvenţa juvenilă, recrudescenţa maladiilor mentale la adulţi, folosirea instituţiilor de agrement, evoluţia celulei familiale. L. Duhl notează cu acuitate: „arhitectura şi urbanismul (*city planning*) sunt un element al soluţiei problemei alcoolismului[130]".

După lucrările pe care le-am evocat, este de acum imposibil să ignorăm rolul anumitor constelaţii urbane în modelarea şi formarea mentală a grupurilor şi a indivizilor. După sistemele şi formele adoptate, mediul construit poate acţiona asupra psihismului uman cu o putere de agresiune sau, dimpotrivă, de integrare, care încă nu au fost îndeajuns măsurate. Mulţumită unor cărţi de mare răspândire ca *The Death and Life of Great American Cities* de Jane Jacobs, punctul de vedere al igienei mentale a avut un răsunet practic în Statele Unite, unde a inspirat în zilele noastre remodelarea mai multor centre de mari oraşe. Pe lângă aceasta, asocierea populaţiei la procesul de proiectare a făcut deja obiectul unor tentative interesante, ca cea a lui *Regional Plan Association* din New York[131]. În Franţa, punctul de vedere al igienei mentale s-a manifestat mai ales în articole care alertau opinia publică, după construirea unor ansambluri ca Sarcelles. Dar aici încă nu au

avut loc cercetări sistematice sau aplicări practice; în plan concret, influenţa sa se manifestă numai în câteva realizări izolate şi la scară redusă, ca cele ale lui Émile Aillaud[132].

În pofida aporturilor sale preţioase, se constată că această tendinţă, din neîncredere faţă de soluţiile progresiste, sfârşeşte adeseori în apologia necondiţionată a asfaltului şi a marelui oraş metropolitan. Sublinierea rolului social al străzii a putut să conducă la a prefera trotuarul ca loc de joacă pentru copii, în locul grădinilor publice; teama de intimitatea dintre vecini care domneşte în *suburbs* a putut face să nu fie văzut caracterul angoasant al anonimatului în marile oraşe. În sfârşit, anumiţi autori ca J. Jacobs ajung să opună „oraşelor-grădină" şi „oraşelor luminoase" imaginea ideală a unui soi de casbah modernizat şi extins cu atâtea cartiere cât ar fi necesar.

Acest exemplu extrem ilustrează tendinţa nostalgică a unei critici care, cel mai adesea, caută să regăsească anumite forme (mentale sau arhitecturale) proprii marelui oraş al erei *industriale*, de această dată, atribuindu-le totodată aceleaşi calităţi care, pentru urbaniştii culturalişti, erau proprii societăţilor pre-industriale. În rest, igiena mentală nu poate ea singură să constituie un obiectiv esenţial sau un fundament pentru amenajarea urbană. Se poate spune chiar că viaţa şi istoria sunt făcute din traumatisme şi din *stress*-uri învinse şi depăşite: nivelul de creativitate se măsoară prin puterea de a înfrunta situaţii noi[133]. Punctul de vedere al igienei mentale aduce în orice caz o contribuţie capitală la nivelul metodei: el dezvăluie o dimensiune a realului, un dat suplimentar de integrat în planificarea oraşelor sub forma unor norme şi praguri.

3. Pentru o analiză structurală a percepţiei urbane

Punctul de vedere al igienei mentale este legat de o psihologie a comportamentului; se ia în considerare răsunetul morfologiei urbane în comportamentul uman. De exemplu ele pun în evidenţă o legătură de cauză şi efect între spaţiile libere amorfe (verzi sau nu) şi delincvenţa populaţiilor de copii pe care le primesc. Dar

critica poate abandona această exterioritate, se poate plasa în perspectiva conştiinţei, poate studia cum este perceput oraşul de conştiinţele care-l locuiesc, ca entitate materială. Această abordare metodologică se situează oarecum în opoziţie cu construcţia de modele. Propunerea de amenajare făcută *a priori*, obiectivată, tratată ca un lucru (model-machetă), este înlocuită aici de o propunere *a posteriori* care decurge din cunoaşterea punctului de vedere al locuitorului: proiectul încetează a mai fi *obiect* în măsura în care, prin medierea psihologiei experimentale şi a chestionarului, locuitorul devine, în faţa proiectantului, un fel de *interlocutor*.

Această abordare a fost dezvoltată până acum mai ales în Statele Unite[134]. Limitată la percepţia vizuală (în măsura în care aceasta poate fi izolată de contextul cultural), ea se află încă în stadiul de elaborare; totuşi, ea a făcut deja obiectul unor aplicări practice, mai ales în anumite sectoare ale proiectului de remodelare a oraşului Boston, sub direcţia lui K. Lynch.

Cercetările privitoare la *percepţia oraşului* au avut ca prim rezultat punerea în evidenţă a *specificităţii* sale. Un oraş nu e perceput de cei ce-l locuiesc în felul unui tablou; perceperea sa este organizată, pentru aceştia, într-un mod radical diferit, în funcţie de seriile de legături existenţiale, practice şi afective prin care sunt ataşaţi de oraş. (Într-un asemenea mare ansamblu, sunt oarbă la geometria mai mult sau mai puţin subtilă care a inspirat macheta; percepţia mea se structurează pe necesitatea de a-mi regăsi casa, cel mai bun drum dintr-un loc la altul, cutare element de amuzament.)

Această analiză face să apară, ca niciodată, eroarea urbaniştilor progresişti atunci când compun proiectele lor în maniera unor tablouri sau a unor opere de artă. Urbaniştii culturalişti presimţiseră acestă înţelegere greşită; dar ei rămâneau încă în interiorul unei estetici. Conştiinţa unei ireductibile diferenţe de natură între percepţia estetică şi percepţia oraşului ar trebui să fie una din cheile amenajării urbane viitoare.

O fenomenologie comparativă a percepţiei *spaţiului urban* şi a perceţiei *spaţiului estetic* ne apare, din poziţia noastră, o întreprindere

de dorit, care ar fi plină de învăţăminte. Nu putem oare considera spaţiul estetic ca un mijloc de catharsis şi de defulare, ce poate fi asumat de om numai în măsura în care rămâne simbolic? Acesta e cazul spaţiului explodat al lui Picasso sau, încă şi mai mult, spaţiul lui L. Wols, care a suferit o dezintegrare mai completă. Sursă de delectare în picturile lui Picasso sau Braque, spaţiul cubist devine, dimpotrivă, sursă de angoasă în ansamblurile urbane care nu propun, totuşi, decât o eboşă a sa. Şi cât de mare ar fi intensitatea neplăcerii dacă, într-o bună zi, s-ar crea un oraş wolsian?

De specificitatea percepţiei „urbane" este legată o serie de noţiuni complementare. Mai întâi, aşa cum o spune şi corolarul său nominativ, conceptul de *lizibilitate*. Organizarea unei aglomerări e satisfăcătoare atunci când se citeşte cu uşurinţă; este exact ceea ce nu se întâmplă în cazul Ansamblurilor progresiste, dificil de structurat (în ciuda aparentei lor simplităţi), în mare măsură datorită gratuităţii modului lor de implantare.

Cum se organizează această lizibilitate? Experienţa dovedeşte că nu trebuie să gândim în termeni de elemente, ci de formă şi fond, iar rolul formei, departe de a fi jucat de obiecte plastice, este jucat de timpii activi (în opoziţie cu timpii de repaus): puncte de reper, limite, căi, noduri de direcţie. Un oraş trebuie deci să fie structurat pe fond neutru de dinamismul unui anumit număr de reprezentări semnificante care diferă după topografie, populaţie, compunerea şi interesele acesteia. Bogăţia imaginii va fi funcţie de bogăţia şi varietatea semnificanţilor care o compun.

Se vede că această metodă nu e exclusivă faţă de cele două abordări descrise mai sus: dimpotrivă, datele acestora sunt indispensabile pentru ca să se poată manifesta aportul ei propriu, constând în *punerea problemei morfologiei urbane în termeni de semnificaţii*. Orizontul randamentului, nostalgia trecutului, hegemonia estetismului au făcut, în mod ciudat, să nu fie înţeles faptul că însăşi calitatea specifică a mediului construit unde trăieşte individul uman este aceea de a fi semnificant. Or, oricare ar fi obiectivele constructorilor oraşului, fie că sunt dominaţi de o

ideologie progresistă sau de una culturalistă, trebuie ca intenţiile lor să apară, să fie descifrabile pentru locuitori. Nici o practică a artelor plastice, nici o cunoaştere a geometriei nu poate conduce la conceperea unui proiect lizibil; numai experienţa oraşului poate.

Lucrările lui K. Lynch se limitează în mod voit la semnificaţiile cele mai imediate, cele mai elementare. Dar ni se pare că acest câmp ar trebui lărgit pe viitor, astfel încât să integreze sisteme de semnificaţii mai mediatizate şi mai complexe.

CONCLUZIE

Ce semnificaţie să dăm crizei urbanismului? De ce ridică azi amenajarea urbană atâtea îndoieli şi dificultăţi? Acum suntem în măsură să-i aducem întrebării noastre iniţiale câteva elemente de răspuns.

1. Un contrasens a fost şi continuă să fie comis asupra naturii şi dimensiunii veritabile a urbanismului. În pofida pretenţiilor teoreticienilor, amenajarea oraşelor nu este obiectul unei ştiinţe riguroase. Mai mult: ideea însăşi de urbanism ştiinţific este unul din miturile societăţii industriale.

La rădăcina oricărei propuneri de amenajare, în spatele raţionalizărilor şi cunoaşterii care pretind că se întemeiază pe adevăr, se ascund tendinţe şi sisteme de valori. Aceste motivaţii directoare au apărut încă de la începutul erei industriale; de fapt, ele se leagă de problematica generală a societăţii maşiniste. Le putem reduce, în mod schematic, la câteva sisteme antagonice, pe care le-am numit: progresism, culturalism, naturalism. Credinţă în progres şi în atotputernicia tehnicilor; aversiune pentru societatea mecanizată şi nostalgie a vechilor comunităţi culturale; aversiune pentru o lume „denaturalizată" şi nostalgie a unei relaţii formatoare cu natura; acestea au fost fundamentele efective – câteodată inconştiente – ale pre-urbanismului şi urbanismului.

2. Aceste două motivaţii s-au obiectivat în modele sau tipuri ideale de aglomerări urbane şi la începutul erei industriale. Oraşul, fapt cultural dar naturalizat pe jumătate prin obişnuinţă, a fost pentru prima dată obiectul unei critici radicale. O asemenea punere la îndoială nu putea să nu ajungă la problema temeliilor. Atunci, prezenţei oraşului i se substituise ideea despre el. Şi, după ce ordinea urbană existentă a fost calificată ca dezordine, s-a încercat

să i se opună ordini ideale, modele, care, de fapt, sunt proiecţiile raţionalizate ale imaginarului colectiv şi individual.

Prin caracterul lor în acelaşi timp raţional şi utopic, aceste modele s-au dezvăluit a fi puternice instrumente de acţiune: ele au exercitat o influenţă corozivă asupra structurilor urbane stabilite, au contribuit la definirea şi la instituirea anumitor norme urbane de bază, mai ales, în domeniul igienei.

Numai că, fiind construit în imaginar, modelul se deschide prin forţa lucrurilor spre arbitrar. Un arbitrar care amuză la nivelul descriptiv, la pre-urbanişti, dar care devine scandalos la nivelul realizării, în cazul urbaniştilor. Falangele lui Fourier ne fac să zâmbim, dar când Le Corbusier propune înlocuirea oraşului Saint-Dié, distrus, cu opt unităţi de locuit şi un centru civic, locuitorii se simt nemijlocit ameninţaţi de absurd. La fel, Brasilia, edificată după regulile cele mai stricte ale urbanismului progresist, este grandiosul manifest al unei anumite avangarde, dar nu e în nici un fel răspunsul la probleme sociale şi economice precise. Arbitrarul acestui tip de metode şi soluţii va fi pe deplin perceput în faţa spectacolului – cât de banal – al arhitectului urbanist jucându-se cu mutarea, pe machete, după placul toanelor sau fanteziei sale, a cubuleţelor care reprezintă locuinţe, locuri de adunare, elementele unui oraş.

3. Este aşadar logic, ca o critică de grad secund să fi contestat un urbanism dominat de imaginar, şi ca ea să fi căutat în realitate temeiul amenajării urbane, înlocuind modelul cu o cantitate de informaţie. Conform acestei critici, orice proiect de amenajare trebuie să fie subordonat unei anchete prealabile – definită de altfel în două feluri, după dimensiunea de timp pe care o privilegiază. Dacă, într-un spirit progresist, se dă prioritate viitorului, vor fi integrate în anchetă tehnicile previzionale: previziunile demografice şi economice vor apărea atunci ca bază a oricărei planificări urbane. Dacă se urmează tradiţia culturalistă, trecutul va fi cel care va reuni o informaţie antropologică culminând într-o fenomenologie a conştiinţei perceptoare.

Punerea în operă a acestor tehnici de informare va permite elaborarea unor planuri de amenajare care în loc să răspundă

funcţiunilor elementare ale unui om teoretic, vor integra în bogăţia şi diversitatea lor nevoile unor oameni reali, situaţi *hic et nunc*. Aici este într-adevăr vorba de o adevărată răsturnare metodologică.

Dar această amenajare bazată pe informaţii nu s-a putut încă generaliza. În practică, ea se loveşte în acelaşi timp de obiceiurile mentale şi de urgenţa acţiunii. De fapt, cea mai mare parte a realizărilor urbanistice actuale ţin de ceea ce neuropsihiatri ar denumi un „comportament redus[135]“: necesitatea de a remedia în imediat afluxul demografic şi drama celor fără cămin împiedică o planificare globală şi concertată cu grijă. Se acţionează în mare grabă, după scheme prestabilite. În Franţa, urgenţa pare a fi singura justificare pentru Sarcelles.

Mai este ceva. Să ni-l imaginăm o clipă pe urbanistul eliberat de constrângerile de timp şi dotat cu tehnici de anchetă mult mai fine decât cele de care dispune în prezent. Să-i cerem atunci să construiască un oraş de o sută de mii de locuitori. La rândul ei, totalitatea informaţiilor obţinute nu va fi utilizabilă decât în interiorul unei opţiuni prealabile, pe care nici o cantitate de informaţii nu o poate fundamenta: oraş sau non-oraş, oraş-asfalt sau oraş verde, oraş *casbah* sau oraş explodat, aceste opţiuni de bază nu ţin în final decât de o decizie umană. În materie de amenajare urbană, cunoaşterea realului nu e decât o pripoană a imaginaţiei; ea constituie un fundament care să permită eliminarea arbitrarului.

Iată motivul pentru care, în lipsa unui model, o ideologie se reintroduce până şi la criticii urbanismului: ideologie progresistă la adepţii tehnicilor previzionale, culturalistă la antropologii ca Mumford, naturalistă la anumiţi sociologi americani ca D. Riesman.

Aceasta ilustrează cele câteva proiecte sau realizări inspirate de metoda critică. „Oraşul nou“ englez Stevenage şi proiectul francez de la Toulouse-le-Mirail sunt, şi unul şi celălalt, bazate explicit pe studii demografice, economice şi ecologice: primul trebuie asociat culturalismului, în timp ce al doilea aparţine progresismului.

4. Aşadar, în miezul crizei urbanismului se află o falsă problemă de temelie. Sistemele de valori pe care se sprijină în ultimă instanţă

urbanismul au fost mascate de iluzia naivă şi persistentă a unei baze ştiinţifice.

Consecinţele acestei iluzii vor ieşi la lumină dintr-o comparaţie cu obiectul industrializat. Pare că o cunoaştere exhaustivă a contextului (servicii cerute şi gesturi implicate, din partea utilizatorului; condiţii de fabricaţie, din partea producătorului) trebuie să permită determinarea formei optime a unui fier de călcat, telefon sau fotoliu: aceasta a fost cu adevărat baza teoriei funcţionaliste a şcolii de la *Bauhaus*. Pentru ei, fiecare obiect era reductibil la o formă bună absolută, care coincidea cu un prototip industrializabil. Dar precaritatea acestui platonism[136] apare astăzi, o dată cu criza obiectului de serie şi a *industrial design*-ului. Creatorii de *industrial design* se lăsaseră într-adevăr obnubilaţi de funcţia de folosinţă a obiectelor, de „ustensilitatea" lor, neglijându-le valoarea semiologică. Ei au vizat exclusiv realizarea universală a bunăstării, nerecunoscând statutul real al obiectului socializat, care e simultan utilizabil în mod practic şi purtător de semnificaţii. Or, sensul nu apare în mod natural din buna formă industrializată; dimpotrivă, aceasta vrea să ignore încărcătura de sens a obiectului. Iată de ce (mai ales în mediile social favorizate şi printre conştiinţele „saturate" de bunăstare), asistăm azi la o criză a funcţionalismului. Jocul şi derâderea încep să pătrundă în anumite sectoare ale producţiei industriale tocmai pentru a-i ascunde carenţa semantică.

Aceste observaţii se pot transpune în planul oraşului. Prin model, oraşul a suferit traumatismul bunei forme. Era, desigur, mijlocul de a satisface în mod raţional marile funcţiuni urbane de bază: cele de care sunt lipsiţi cei fără un cămin, înfometaţii de bunăstare pentru care, vremelnic, Sarcelles reprezintă salvarea. Dar, dincolo de acest funcţionalism, dincolo de cazare, rămâne locuirea. Oraşul nu este numai un obiect sau un instrument, mijlocul de a îndeplini anumite funcţiuni vitale; el este în aceeaşi măsură un cadru al relaţiilor inter-conştiinţe, locul unei activităţi care utilizează sisteme de semne complexe într-alt fel decât cele evocate mai sus.

5. Urbanismul nu a înţeles această realitate, neînţelegând natura însăşi a oraşului. Aportul esenţial al criticii urbanismului

a fost tocmai de a face să apară semnificaţiile multiple ale aşezării urbane. Putem totuşi estima că ea nu a ştiut încă să le *lege* destul de explicit într-un *sistem semiologic global*, deschis şi totodată unificator.

Ideea unui asemenea sistem nu e nouă. Victor Hugo, într-un celebru capitol al romanului *Notre Dame de Paris*[137] , nu a ezitat să compare arhitectura cu o scriitură şi oraşele cu nişte cărţi.

Metafora lui Hugo e coerentă. Dezvoltând-o la lumina cercetărilor contemporane[138], observăm că ea clarifică faptele trecute şi prezente. Fiecare oraş vechi, cu fizionomia şi formele sale proprii, poate fi comparat cu o carte având scriitura sa particulară, limbajul său „închis[139]“, pe scurt: stilul ei. Iar scriitura, în fiecare caz trimite în mod necesar la o limbă, la structurile ei: un sistem mai general, apanaj comun al anumitor oameni, cărturari, arhitecţi sau regi care, prin cuvintele lor, au făcut ca această limbă să evolueze în timp.

Vechiul mod de amenajare a oraşelor a devenit o limbă moartă. O serie de evenimente sociale – transformarea tehnicilor de producţie, creşterea demografică, evoluţia transporturilor, dezvoltarea agrementului, între altele – au făcut ca vechile structuri de proximitate, de diferenţiere, de străzi, de grădini să-şi piardă sensul. Acestea nu se mai referă decât la un sistem arheologic. În contextul actual, ele nu mai au semnificaţie.

Dar, au înlocuit oare urbanişti această limbă moartă, conservată de tradiţie, cu o limbă vie? Noile structuri urbane sunt de fapt creaţia acestor micro-grupuri de decizie care caracterizează societatea de directivitate. Cine elaborează astăzi oraşele noi şi ansamblurile de locuit? Organisme de finanţare (de stat, parţial de stat sau private), dirijate de tehnicieni ai construcţiilor, ingineri şi arhitecţi. Împreună, ei creează în mod arbitrar limbajul lor propriu, „logotehnica“ lor.

Grupurile de decizie fiind îngust specializate, limbajul lor are un conţinut, un câmp de semnificare restrâns. La nivelul expresiei – al semnificanţilor –, el se caracterizează prin sărăcia lexicografică (unităţi interşanjabile trebuind să asume diverse semnificaţii) şi sintaxa sa rudimentară, care procedează prin juxtapunere de

substantive, fără a dispune de elemente de legătură; de exemplu, spaţiul verde este substantivizat el însuşi, când ar trebui să aibă o funcţie de coordonare.

În aceste condiţii, nu e surprinzător că mesajele transmise de logotehnică sunt atât de subţiri. Ce semnifică barele[140] de birouri care, precum complexul Maine-Montparnasse, năpădesc centrele marilor noastre oraşe, îi *barează* orizontul şi-i dizlocă trama? Nimic altceva, decât puterea directivităţii. Şi la fel, monotonia din Poissy exprimă în esenţă ideologia simplistă a unui grup de politehnicieni. În anumite cazuri, cârdăşia economiei şi esteticii, date fiind cele două extreme semantice (infrastructură şi suprastructură) poate sfârşi într-un mesaj totalmente de neînţeles şi, de fapt, incoerent.

În toate cazurile, micro-limbajul urbanismului este imperativ şi constrângător. Nu numai că locuitorul nu a participat la elaborarea sa: în societatea noastră, aceasta e situaţia utilizatorilor faţă de majoritatea sistemelor semiologice constituite. Dar şi mai mult decât atât, el e lipsit de libertatea răspunsului. Urbanistul monologhează sau ţine discursuri; locuitorul este forţat să asculte, fără a înţelege întotdeauna. Pe scurt, el e frustrat de orice activitate dialectică pe care aşezarea urbană ar trebui să i-o ofere.

6. Vom estima, pe bună dreptate, că a trecut epoca în care amenajarea urbană era un limbaj în care locuitorul putea avea un cuvânt de spus. Aceste vremuri ideale au fost teoretic, şi pentru câteva decenii, cele ale *polis*-ului grecesc, ale democraţiei[141]. Azi, complexitatea maşinăriilor economice, tehnologice şi administrative cere ca cetăţeanul să-şi delege puterea unui corp de specialişti – urbanistului – pentru tot ce ţine de amenajarea urbană. Confruntând timpul cuvântului cu cel al logotehnicii, suntem trimişi înapoi la legătura esenţială a oraşului cu politica: comparând democraţia cu directivitatea constatăm, încă o dată, că cea dintâi nu e azi decât un cuvânt[142].

Dar dispariţia cuvântului nu implică de la sine dispariţia limbajului însuşi. Şi trebuie să deplângem că logotehnica urbanismului nu este, până-n prezent, decât un fragment şi un simulacru de limbaj, un cod practic pentru specialişti, fără referinţă, în

general, la totalitatea celorlalte sisteme semiologice care constituie universul social.

În prezent, urbaniştii nu au la dispoziţia lor acel sistem coerent de semnificaţii care, numai el, arătând apartenenţa acestora la structura globală a unei societăţi, le-ar permite să-şi justifice efectiv creaţiile.

E adevărat că existenţa însăşi a unui limbaj urbanistic coerent a devenit azi problematică din cauza mutaţiei neîncheiate a anumitor sisteme de referinţă, precum sectoarele de muncă şi de recreere. Regăsim aici pe alte căi intuiţia lui Engels care condamna ca iluzorii modelele pre-urbanismului, şi nu vedea în criza oraşului decât un aspect particular al crizei globale a societăţii capitaliste. Dar nu ne apare necesar să-l urmăm pe Engels până la concluziile sale. Dimpotrivă, faţă de ceea ce gândea Engels pentru epoca sa, ni se pare că în societatea de directivitate chestiunea particulară a amenajării urbane trebuie să figureze printre problemele fundamentale: departe de a trebui amânată, ea poate exercita, prin evoluţia sa, o acţiune transformatoare şi creatoare asupra celorlalte structuri sociale.

Analiza de mai înainte poate conduce la câteva concluzii practice.

Urbanistul trebuie să înceteze a mai concepe aglomerarea urbană exclusiv în termeni de modele şi de funcţionalism. Trebuie să înceteze repetarea formulelor încremenite care transformă discursul în obiect, pentru a defini în schimb sisteme de raporturi, pentru a crea structuri suple, o presintaxă deschisă la semnificaţii încă neconstituite.

Deja de acum e important să fie pregătită elaborarea acestui limbaj urbanistic care azi lipseşte. În această întreprindere recursul la analiza structurală va permite punerea în evidenţă a tramelor comune ale diferitelor sisteme semiologice legate de aglomerarea urbană. Începând de aici, economistul, inginerul şi mai ales plasticianul vor înceta a mai juca rolul demiurgic care le aparţine la ora actuală. Limbajul urbanistic îşi va pierde specificitatea pentru a cuceri un plan de generalitate superior; el va antrena

contribuţia întregii societăţi, implicând-o în mod indirect prin referirea la ansamblul celorlalte sisteme semnificante.

Cât priveşte pe locuitor, prima sa sarcină este luciditatea. El nu trebuie nici să se lase momit de pretenţiile ştiinţifice ale urbanismului actual, nici să-şi alieneze libertăţile în spaţiul acestuia. Trebuie să se păzească atât de iluzia progresistă cât şi de nostalgia culturalistă.

7. Nimeni nu ştie azi, cum va fi oraşul de mâine. Poate că acesta îşi va pierde o parte a bogăţiei semantice din trecut. Poate că rolul său creator şi formator va fi asumat de alte sisteme de comunicaţii (televiziune sau radio, de pildă). Poate că vom asista la proliferarea aglomeratelor urbane indefinit extensibile pe întreaga planetă, încât conceptului de oraş să i se piardă orice semnificaţie.

Să admitem totuşi că supravieţuieşte o realitate comparabilă cu ceea ce numim astăzi oraş; asemănarea va fi cu putinţă doar în planul folosinţei. Faptul că noul limbaj – vocabular şi sintaxă – va fi fost construit în mod conştient şi deliberat, se va repercuta asupra semnificaţiei sale: el riscă să risipească iluzia tradiţională care făcea ca structurile urbane să ne apară ca date de natură. Iar artificialitatea sistemului îl va obliga pe locuitor să întreţină cu acesta un raport de grad secund[143]. Chiar dacă oraşul viitorului va funcţiona perfect, chiar dacă va fi adaptat noilor condiţii de viaţă aşa cum oraşele medievale erau potrivite cu cerinţele epocii lor, el nu-şi va păstra valoarea semiologică decât prin complicitatea, jocul sau şiretenia locuitorilor săi.

Funcţionalismul însuşi ar putea deveni, pornind de aici, o supremă bătaie de joc, o sursă de încântare pentru conştiinţa ludică – dacă nu cumva a construi de acum, nu în cele două dimensiuni ale unui tablou, ci în beton, plastic sau metal oraşe-capcană şi oraşe-miraj, este destinul ultim al suprarealismului.

NOTE

1 Metropola există din antichitate; chiar dacă Ninive sau Babilonul încă nu, dar cel puţin Roma şi Alexandria le puneau deja locuitorilor problemele pe care le trăim noi astăzi (cf. J. Carcopino, *La vie quotidienne à Rome*, Hachette, Paris, 1939). Dar pe atunci metropola era o excepţie, un caz extraordinar; dimpotrivă, am putea desemna secolul XX ca eră a metropolelor. Populaţia acestora atinge numere în faţa cărora dăduse înapoi imaginaţia celor mai îndrăzneţe spirite. David Hume a fost unul dintre cei mai aventuroşi care, într-un eseu intitulat *On the Populousness of Ancient Nations*, estima că „[judecând] după experienţa timpurilor trecute şi prezente, există un fel de imposibilitate ca populaţia unui oraş să poată vreodată depăşi 700.000 de locuitori". Singur în epoca sa, William Petty se apropia de realitate când, în 1686, fixa la cinci milioane numărul limită al viitoarei populaţii a Londrei. În 1889, Jules Verne prevedea oraşe de zece milioane de locuitori, dar numai pentru 2889.

2 Termenul a fost creat de Patrick Geddes pentru a desemna acele aglomerări urbane care invadează o întreagă regiune, ca urmare a influenţei de atracţie a unui mare oraş. În *Cities in Evolution* (1915), el arată (p. 34) că „este necesar un nume pentru desemnarea acestor regiuni urbane, acestor agregate cu alură de oraş" adăugând: „Pentru ce să nu folosim conurbaţia ca expresie a acestui nou mod de grupare a populaţiei?" El va folosi acest neologism pentru a desemna marea Londră şi regiunile care o înconjoară, mai precis Manchester şi Birmingham.

3 Ne putem face o idee despre această abundenţă, dacă ne raportăm la cele două culegeri bibliografice: *Villes nouvelles, éléments d'une bibliographie annotée* reunite de J. Viet (*Rapports et documents des sciences sociales*, nr. 12, UNESCO, Paris, 1960), care adună peste şase sute de titluri, între care ţările socialiste furnizează o contribuţie importantă; şi *Urban Sociology: a Bibliography*, publicată la sfârşitul anului 1963 de R. Gutman, profesor la *Urban Studies Center* de la

Universitatea de Stat din Rutgers. În această bibliografie, autorul îşi propune să arate că „un număr în creştere de urbanişti profesionişti (*planners*), în loc să se concentreze asupra transformării şi controlului mediului fizic, se preocupă acum să modeleze structurile sociale şi culturale ale oraşelor".

4 Conform lui G. Bardet (*L'urbanisme*, P.U.F., Paris, 1959), cuvântul urbanism pare să fi apărut pentru prima dată în 1910 în *Bulletin de la Société géographique de Neufchatel*, sub pana lui P. Clerget. *Société française des architectes-urbanistes* a fost fondată în 1914 sub preşedinţia lui Eugène Hénard. *Institut d'urbanisme* de la Universitatea din Paris a fost creat în 1924. Urbanismul nu a fost predat la École des Beaux-Arts din Paris decât începând din 1953 de A Gutton şi numai în „cadrul teoriei arhitecturii". Cursul profesat de A. Guton a devenit volumul VI al lucrării sale *Conversations sur l'architecture*, sub titlul *L'urbanisme au service de l'homme*, Vincent Fréal, Paris, 1962.

5 Istoriile urbanismului sunt de altfel puţin numeroase. Noi facem trimitere la cea a lui Pierre Lavedan care este o autoritate în materie (*Histoire de l'urbanisme*, H. Laurens, 1926-1952).

6 Pentru aceeaşi perioadă, numărul oraşelor cu mai mult de o sută de mii de locuitori ajunge de la două la douăzeci şi opt în Germania şi de la trei la douăsprezece în Franţa. În 1800, Statele Unite nu au nici un oraş mai mare de 100.000 locuitori; dar în 1850, ele numără deja şase, care totalizează 1.393.338 locuitori; iar în 1890, douăzeci şi opt, cu o populaţie totală de 9.697.960 de locuitori.

7 Acest proces de spulberare a structurilor vechi se regăseşte de-a lungul întregii istorii, pe măsura schimbărilor economice ale societăţilor.

8 Mai puţin din raţiuni poliţieneşti, cât pentru intensificarea contactelor şi accelerarea transporturilor devenite necesitate zilnică.

9 Aceste cifre sunt date de P. Meuriot: *Des agglomerations de l'Europe contemporaine*, Paris, 1897, care arată „creşterea din ce în ce mai mare a regiunilor suburbane", fără a preciza limitele teritoriale alese pentru definirea zonele de periferie ale Londrei şi Parisului. Cifrele trebuie deci acceptate cu rezerve; dar mişcarea demografică în chestiune nu e de contestat; ea nu a încetat, de atunci, să se accentueze. Azi, Parisul numără patru milioane de locuitori, iar periferiile sale cinci milioane, dacă le definim după *Plan d'aménagement et d'organisation de la région parisienne* (limite care coincid practic cu cele adoptate de Institutul Naţional de Statistică).

10 Cf. Adna Ferrin Weber, *The Growth of Cities in the Nineteenth Century* (prima ediţie 1899; reeditată apoi de Cornell reprints in Urban Studies, Cornell University Press, 1963).

11 Termen propus de G. Bardet pentru desemnarea fenomenului *spontan* al dezvoltării urbane, în opoziţie cu expresia *organizată* care se doreşte a fi urbanismul.

12 Sunt studiate mai ales alcoolismul şi prostituţia. Legoyt, înaintea altora, arată cu ajutorul statisticilor că prostituatele se recrutează în principal din mediile rurale şi că alcoolismul este, şi el, mai dezvoltat în anumite zone săteşti decât în oraşe. De asemenea el refutează teoriile germane privitoare la deteriorarea facultăţilor intelectuale sub influenţa marilor oraşe.

13 Acestea sunt destinate a avea o lungă carieră. Încă pentru Le Corbusier, Parisul este „un cancer care se simte bine".

14 Prima ediţie germană: *Die Lage der arbeitenden Klassen in England*, Leipzig, 1845. În această lucrare, condiţia proletarului englez e luată ca „tip ideal", datorită faptului că Marea Britanie a fost cel dintâi teatru al revoluţiei industriale şi locul naşterii proletariatului urban. Între sursele lui Engels, vom cita în particular *Journal of the Statistical Society in London* şi *Report to the Home Secretary from the Poor Law Commissioners on an Enquiry into the Sanitary Condition of the Labouring Classes of Great Britain*, prezentat Parlamentului în 1842.

15 *Capitalul*, anexa 10.

16 Cf. de exemplu *Observations on the Effects of the Manufacturing System*, unde Owen denunţă rolul alienant al muncii industriale. Ne vom aminti şi de analizele făcute de Fourier, ca şi de propria-i obsesie a „muncii plăcute".

17 *The New Architecture and the Bauhaus*, Faber & Faber, London, 1935, pp. 108 şi 110 ale ediţiei a 3-a.

18 L. Mumford, *The Culture of Cities*, Harcourt, Brace & Co., New York, 1932, titlul unui subcapitol, p. 183.

19 Acest concept nu mai poate fi utilizat fără a ne referi la lucrarea capitală a lui K. Mannheim, *Idéologie et utopie*, (traducerea franceză de Marcel Rivière, Paris, 1956). Contrar lui Marx, Mannheim a insistat asupra caracterului activ al utopiei în opoziţa sa faţă de *status quo*-ul social şi asupra rolului său dezintegrator. „Noi considerăm ca utopice toate ideile situaţional transcendente (şi nu doar proiecţiile dorinţelor) care au, în vreun fel, un efect de transformare a ordinii istorico-sociale existente (p. 145)." Nu am putut relua aici clasificarea lui Mannheim a formelor de mentalitate utopică: modelul nostru progresist înglobează atât „ideea umanitar-liberală", cât şi o parte a „ideii socialist-comuniste". Pe de altă parte, modelul nostru culturalist nu este în întregime asimilabil „ideii conservatoare" (W. Morris era socialist).

20 Secolul XIX a fost vârsta de aur a utopiilor. Dintre cele mai interesante, nu vom cita *Looking Backward* de Edward Bellamy

(1888), nici *Un voyage à Terre Libre* de Theodor Hertzka (Viena, 1893): amândouă sunt prea exclusiv centrate pe chestiunea juridică şi economică pentru a avea loc aici. Asupra problemei utopiei, cf. J. O. Hertzeller, *The History of Utopian Thought*,, 1926; R. Ruyer, *L'utopie des utopies*; O. Riesman, „Some Observations on Community Plans & Utopia", in *Yale Law Journal*, decembrie 1947.

21 Cadrul acestei lucrări nu ne va permite să analizăm raporturile preurbanismului progresist cu raţionalismul filosofiei luminilor.

22 O ultimă versiune este dată de H. G. Wells, *A Modern Utopia*, traducerea franceză: *Une utopie moderne*, Beijing, 1907.

23 V. Considérant, *Description du phalanstère*, ediţia a 2-a, Paris, 1848.

24 Londra, 1876.

25 J. Proudhon, *Du principe de l'art et de sa destination sociale*, Paris, 1865, p. 374.

26 Ch. Fourier, *Des modifications à introduire dans l'architecture des villes*, Paris, 1845. În sistemul lui Fourier, „civilizaţia" corespunde societăţii contemporane. Fourier caută să promoveze pentru viitor „garantismul" (societatea garanţiilor), care trebuie să preceadă la rândul lui perioadele superioare ale „sociantismului" (perioada a 7-a) şi armonismului (perioada a 8-a).

27 *Loc. cit.*, p. 29.

28 *Loc. cit.*, p. 351.

29 *Icaria* lui Cabet are un regim deosebit de autoritar. El a fost pus la punct de Icar, dictator pe care Cabet l-a modelat după Napoleon, cum bine au arătat mai întâi Kropotkin, apoi L. Mumford, într-o lucrare de tinereţe ale cărei analize, câteodată rapide, sunt foarte sugestive: *The Story of Utopia*, 1922 (reeditată de The Viking Press, New York, 1962).

30 „Se vede că ştiinţele noastre nu ştiu nicicum să ne ducă spre progresul real, spre societatea garanţiilor care ar remedia mizeriile civilizate şi ar ridica producţia medie, după acest tabel de produs aplicat Franţei:

în	PATRIARHAT	a 3-a perioadă	2 miliarde
în	BARBARIE	a 4-a perioadă	4 miliarde
în	CIVILIZAŢIE	a 5-a perioadă	6 miliarde
în	GARANTISM	a 6-a perioadă	9 miliarde
în	SOCIANTISM	a 7-a perioadă	15 miliarde
în	ARMONISM	a 8-a perioadă	24 miliarde

(*L'anarchie industrielle et scientifique*, p. 48).

31 E. Howard publică în 1898 *Tomorrow*, a cărei a doua ediţie va purta titlul *Garden Cities of Tomorrow* şi va fi tradusă în franceză încă din 1902 sub titlul *Villes-Jardins de demain*. Prin apartenenţele socialiste şi caracterul său utopic pe de o parte, prin răsunetul practic imediat

în creaţia primelor *garden-cities* engleze pe de alta, acestă lucrare constituie o veritabilă cotitură între pre-urbanism şi urbanism. Noi am optat pentru tratarea sa în cadrul urbanismului.

32 Acesta va scrie în a sa *Histoire de France* (vol. 3, 1837): „Forma Parisului este nu doar frumoasă, ci cu adevărat *organică*“ (p. 375; sublinierea noastră), anticipând astfel terminologia lui Sitte şi mai ales pe cea a lui Wright.

33 Matthew Arnold, *Culture and Anarchy* (1869), ed. Murray, p. 10.

34 Ruskin şi Morris sunt legaţi de mişcarea prerafaelită. Cel dintâi i-a influenţat la început pe viitorii prerafaeliţi prin lucrarea sa *Modern Painters* (1843), apoi i-a apărat public în mai multe rânduri înainte de a scrie *Pre-Raphaelitism* în 1853. Cel de al doilea a fost puternic influenţat de D. G. Rossetti pe care l-a cunoscut în 1856, după dizolvarea societăţii *Preraphaelite Brotherhood* (1851). Prerafaelitismul este legat el însuşi de deşteptarea religioasă de la Oxford şi de renaşterea engleză a goticului.

35 J. Ruskin, *Éloge du gothique*, traducerea franceză 1910, a 2-a conferinţă, p. 38.

36 *Idem*, p. 278.

37 W. Morris, *Collected Works*, vol. 22, p. 133 (*The Prospects of Architecture in Civilization*).

38 J. Ruskin, *Les sept lampes de l'architecure*, traducerea franceză, p. 320.

39 *Loc. cit.*, p. 18.

40 După cum reaminteşte L. Mumford, Th. More, inventatorul termenului „utopia“, a dezvăluit el însuşi jocul de cuvinte şi dubla etimologie pe care se construieşte acest neologism: eutopia (loc plăcut) şi outopia (fără loc, de nicăieri).

41 Continuitatea ideologică între urbanism şi pre-urbanism este reală în cazul oraşelor-grădină engleze. Dimpotrivă, de partea progresistă, coincidenţa ideologică între urbanism şi pre-urbanism e cel mai adesea întâmplătoare. Le Corbusier se revendică de la Fourier numai în ceea ce priveşte unitatea de locuit.

42 Cf. F. Engels, *Principiile comunismului* (*Grundsätze des Kommunismus*, 1847); K. Marx, *Manifestul paridului comunist* (*Manifest der kommunistischen Partei*, 1848).

43 *Zur Wohnungsfrage*, ediţia germană, 1887, traducerea franceză, Éditions Sociales, Paris, 1957. Această lucrare e o culegere de articole în esenţă polemice, scrise în 1872: este vorba de răspunsuri la „publicitatea socială deşănţată“ publicată de un medic proudhonian, sub forma unor articole, în *Volksstaat*.

44 Eliminarea diferenţei dintre sat şi oraş nu este un obiectiv propriu numai lui Marx şi Engels. Îl găsim mai ales, dezvoltat în termeni

analogi, la socialistul creştin Ch. Kingsley. Într-un eseu, *Great Cities*, acesta prezice „o completă întrepătrundere a oraşului şi satului, o completă fuziune a diferitelor moduri de viaţă şi o combinare a avantajelor fiecăruia, cum nu s-a văzut încă în nici o ţară din lume". Nu pare îndoielnic că această perspectivă este rezultatul observării modului cum se dezvoltă suburbiile, în care multe spirite bune ale sfârşitului secolului XIX îşi puseseră speranţele. Cf. A. F. Weber, „Dezvoltarea acestor *suburbs* ne oferă temeiul solid al unei speranţe pentru ca relele vieţii urbane, în măsura în care sunt rezultatul unei supra-îndesiri, să fie în mare parte eliminate", *loc. cit.*, p. 475.

45 *Les temps nouveaux*, 1894, p. 51.

46 N. Buharin şi E. E. Preobrajenski, *L'A.B.C. du Communisme*, ediţie nouă integrală, traducere franceză François Mospéro, Paris, 1963, cap. 17, „La question du logement".

47 Cf. P. George, *La ville*, P.U.F., Paris, 1952.

48 M. şi L. White, „The American Intellectual versus the American Cities", in *The Future Metropolis*, Braziller, New York, 1961.

49 Cf. R. W. Emerson, *Nature*, 1836, şi H. Thoreau, *Walden*, 1854.

50 Nu suntem de acord cu N. Benevolo care, în *Le origini dell'urbanistica moderna* (Laterza, 1963), pune la 1848 data depolitizării gândirii referitoare la amenajarea urbană. Într-un mod general, abordarea pre-urbaniştilor e mai preocupată de o teorie a raporturilor sociale decât de o politică propriu-zisă. Dar această viziune globală a oraşului subzistă până la începutul secolului XX. William Morris este un admirabil exemplu. Proiectele tehnice care atrag atenţia lui Benevolo începând cu 1848 nu constituie decât un caz – deosebit de spectaculos (ţinând de revoluţia industrială) – al unei practici care a existat întotdeauna; el tinde să confunde urbanismul cu geniul civil.

51 Le Corbusier, *Vers une architecture*, p. 38, reeditarea lui Vincent Fréal, 1958.

52 Conceptul de arhitectură raţionalistă a fost utilizat de istoricii arhitecturii (B. Zevi, mai ales) pentru a desemna mişcarea care s-a afirmat după războiul din 1914 în favoarea formelor pure (împotriva stilului *Art nouveau* şi sub influenţa cubismului); el proscrie orice decoraţie şi ornamentare a edificiilor şi preconizează exploatarea radicală a resurselor tehnicii şi ale industriei. Principalii săi partizani au fost Gropius, Le Corbusier, Mies Van der Rohe, Oud şi Mendelsohn. Arhitectura raţionalistă s-a răspândit într-un al doilea val în Statele Unite imediat înaintea celui de al doilea război mondial, dar mai cu seamă după acesta. Arhitecţii raţionalişti au creat „stilul internaţional" (expresie consacrată de H. R. Hitchcock şi Ph. Johnson în *The International Style, Architecture since 1922*, Norton, New York, 1932).

53 Continuând opera săvârşită de *Deutsches Werkbund* a lui H. Van de Velde şi dezvoltând idei pe care el însuşi le rezumase deja în 1910, Gropius fondează în 1919 *Bauhaus*-ul de la Weimar. Această celebră şcoală îşi fixează ca obiectiv sinteza artelor şi industriei, elaborarea, printr-o muncă de echipă, a unor norme şi standarde destinate, în cazul artelor aplicate şi arhitecturii, producţiei de serie. În acest spirit va încerca *Bauhaus* să-şi definească un stil. Între profesorii chemaţi de Gropius vor ţine conferinţe: P. Klee, V. Kandinsky, Moholy-Nagy, Malevitch şi Van Doesburg. Urbanistul grupului este L. Hilbersheimer. În 1926, *Bauhaus* se mută la Dessau. Mies Van der Rohe preia conducerea în 1930. Naziştii închid şcoala în 1932. Cum bine a observat B. Zevi, în Germania, naţiune industrială tânără, urbanismul e predat în mod oficial: Gropius e, în esenţă, profesor. Situaţia e inversă în Franţa: Le Corbusier va rămâne un polemist şi un *outsider*.

54 Grupul C.I.A.M. (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne) reuneşte nu numai europeni ca V. Bourgeois, Gropius, Hilbersheimer, Le Corbusier, Rietveld, Sert, Van Eesteren, dar şi reprezentanţi din Statele Unite (Neutra, Wiener), Brazilia (Costa), Japonia (Sakkakura) etc. Absorbiţi la început de problema locuinţei, C.I.A.M. au pus urbanismul în linia întâi a preocupărilor lor începând cu 1930, dată la care preşedinţia lor i-a revenit lui Van Eesteren, care pe atunci era şeful departamentului de *Town Planning* al oraşului Amsterdam. Arhitecţii de la C.I.A.M. au elaborat, în 1933, *Carta de la Atena* sau *Town Planning Chart* în cursul celui de al 4-lea congres, care a luat forma unei croaziere pe Mediterană spre Grecia şi Atena. Principiile degajate atunci au fost reunite mai târziu sub două forme destinate publicului nespecializat: *La charte d'Athènes; l'urbanisme des C.I.A.M.*, de Le Corbusier; Plon, Paris, 1943; şi *Can our Cities Survive*, de J. L. Sert (vicepreşedinte al C.I.A.M.), Harvard University Press, 1944.

55 Nu se observă nici o evoluţie sau transformare în gândirea urbanistică a lui Le Corbusier de-a lungul a patruzeci şi cinci de ani. Astăzi, ideile sale par depăşite în anumite ţări, dar nu şi în Franţa unde, efectiv, situaţia construcţiilor şi mentalitatea publicului nu s-au schimbat de loc din 1918 până în anii 1950.

56 D. H. Kahnweiler, *Juan Gris*, Gallimard, Paris, 1946.

57 Le Corbusier, „Manière pour penser l'urbanisme", *L'architecture d'aujourdh'hui*, Paris, 1946, reeditat de Ed. Gonthier, 1963, pagina 38. Cf. „Toţi oamenii au acelaşi organism, aceleaşi funcţiuni. Toţi oamenii au aceleaşi nevoi" in *Vers une architecture*, p. 108.

58 Cf. Rey şi Pidoux, *Une révolution dans l'art de bâtir: l'orientation solaire des habitations* (Comunicare la Congresul de igienă al Institutului

Pasteur, 1921). Aceşti autori exaltă „lumina solară, suprem factor al vieţii“ şi propun o „soluţie riguroasă a problemei iluminatului solar al locuinţelor“, pe care o vor relua mai târziu în *La science du plan des villes*, 1928.

59 Le Corbusier, „Manière de penser l'urbanisme“, p. 86. Gropius, *loc. cit.*, p. 100.

60 Le Corbusier, *loc. cit.*, p. 74.

61 *Loc. cit.*, p. 27 şi 77. Cf. teza inversă în *Raportul Buchanan*, Londra, 1963.

62 *Urbanisme*, Crès, Paris, 1923, p. 255.

63 D. H. Kahnweiler a apropiat cu foarte mare justeţe demersul cubist de filosofia husserliană (de alttfel ignorată de cubişti). Cf. *loc. cit.*, p. 267.

64 Le Corbusier, *Urbanisme*, p. 35.

65 *Idem*.

66 *Loc. cit.*, p. 38.

67 Piatra de temelie a fost pusă în 1947, iar clădirea a fost terminată în 1952.

68 Caracterul constrângător al oraşelor corbusiene a fost deosebit de bine pus în evidenţă de L. Mumford. Cf. mai cu seamă *The Highway & the City*, Londra, 1964, eseul intitulat „The Marseille Folly“: „Pe scurt, acest plan, cu dimensiunile sale arbitrare, modul în care îi frustrează pe ocupanţi de orice posibilitate de izolare, eşecul în utilizarea luminii naturale, oferă o demonstraţie perfectă a condiţiilor procustiene care încep să domnească în arhitectura modernă. *Aidoma anticului hangiu grec, arhitectul oraşului luminos face apel la violenţă pentru a-i supune pe oameni la dimensiunile inflexibile ale edificiului său monumental*.“ (p. 77). Ultima frază e sublinierea noastră.

69 *Manière de penser l'urbanisme*, p. 11.

70 O confirmare a analizei noastre e oferită de cuvintele lui André Gutton în „Introducerea“ la al său *Cours d'urbanisme* de la École des Beaux-Arts. Arătând viitorilor urbanişti ce vor avea de făcut, el conchide: „*Aici, voi nu veţi mai fi un medic, ci un părinte* (eliberat de paternalism, fireşte), veţi căuta pentru oameni ambianţa liniştii care le e trebuincioasă.“ *Loc. cit.*, p. 32 (sublinierea noastră).

71 *Manière de penser l'urbanisme*, p. 92 şi anexa I.

72 Tradus în franceză în 1902 sub titlul *L'Art de bâtir les villes*. Sitte a fost arhitect şi director al Şcolii Imperiale şi Regale a Artelor Industriale de la Viena.

73 *Loc. cit.*, ed. 1918, p. 118.

74 Numărul maxim al populaţiei prevăzute pentru oraşele lui Howard este de 30.000 de locuitori, plus 2.000 de proprietari agricoli. Aceste oraşe (izolate prin definiţie unele de altele prin centuri verzi) pot fi eventual grupate la periferia unui oraş central (aflat la o distanţă

între 5 până la 32 kilometri), a cărui populaţie nu va trebui să depăşească 58.000 de locuitori.

75 *Loc. cit.*, p. 39.

76 *Loc. cit.*, p. 137.

77 *Urbanisme*, p. 9.

78 Cf. mai ales W. Sombart, *Der moderne Kapitalismus*, 1902-1927, München, vol. II, p. 2; şi „Der Begrief der Stadt und das Wesen der Städtebildung", in *Brauns Archiv*, vol. 4, 1907.

79 Max Weber, *The City*, tradus şi editat de D. Martindale şi G. Neuwirth, Collier Books, New York, 1962.

80 În continuarea acestui studiu, toate citatele noastre vor fi împrumutate din cartea *When Democracy Builds*, Chicago, 1945, care constituie o reeditare, uşor modificată, a lui *The Disappearing City*.

81 Un *acre* reprezintă patruzeci de ari şi jumătate.

82 „Organic" este, pentru Wright, un cuvânt-cheie, cel în care se exprimă spiritul arhitecturii sale. Libertatea planului se confundă pentru el cu organicitatea.

83 Automobilul, de exemplu, este la *Broadacre* un instrument mult mai indispensabil, dar şi mai raţional, decât în aglomerarea progresistă: reţeaua rutieră este locul său natural, el nu pune nici o problemă de înghesuială sau de garaj; e totalmente eficace.

84 Putem apropia aceste teze, în perioada pre-urbanismului, de P. Kropotkin: el nu doar stigmatiza represiunea şi constrângerea în folosul unei vieţi libere şi armonioase, care singură permite deplina realizare a omului, dar îl şi anunţa pe Wright prin importanţa acordată legăturii naturale cu pământul.

85 Traducerea franceză, Éditions du Minuit, Paris, 1963.

86 Realizările sale din Finlanda sunt printre cele mai umane pe care i-a fost dat urbanismului să le producă. Ele servesc astăzi ca exemplu pentru acei arhitecţi care vor să scape de influenţa modelului progresist. În acelaşi timp, Aalto nu a abordat problemele puse de marele oraş. Amenajările sale de la Sunila (1936-1939), Seinatsälo, Rovaniemi, Otaniemi, se adresează unor mici comunităţi industriale al căror climat e mai curând cel al unor sate decât al unui oraş.

87 Cf. intervenţia sa, menţionată mai sus, la Congresul din 1910. „Care sunt exigenţele fundamentale ale unei locuinţe? Mai ales spaţiu suficient, lumină şi aer. Am demonstrat că este posibil, în mod ştiinţific şi sistematic, să atragem industriile din centrele suprapopulate în locuri precise dispunând, conform unui maximum de eficacitate, de apă, lumină şi energie, şi unde populaţia poate fi cazată în case adecvate, ieftine, înconjurate de grădini, aproape de locurile de muncă şi de distracţie, în aşa fel încât cotele de mortalitate infantilă să nu depăşească 31,7 la mie faţă de 107 la mie pentru Londra."

88 Paris, 1904.

89 Cf. Henry Ford, *My Life & Work*, şi Buckminster Fuller, *Nine Chains to the Moon*, Southern Illinois University Press, 1963.

90 Cf. G. C. Argan, „La crisi dei valori", in *Quadrum* 4, 1957.

91 Păstrarea particularităţilor locale şi naţionale din raţiunile doctrinare cunoscute şi menţinerea organelor tradiţionale, precum largile bulevarde moştenite de la amenajarea monumentală a secolului XVIII, nu trebuie să ascundă rolul important pe care-l joacă, în cea mai mare parte a noilor oraşe industriale sovietice, principiile progresiste de igienă (cf. importanţa acordată spaţiilor verzi şi modul în care sunt organizate), de clasare a funcţiunilor şi de standardizare. Cf. pentru toate aceste probleme: Pierre George, *La ville*, capitolul consacrat oraşului sovietic, „La ville type", p. 336 şi următoarele.

92 Construit pe amplasamentul unui vechi cartier de cocioabe, ansamblul rezidenţial *La Fayette* (terminat în 1960) este datorat colaborării dintre L. Hilbersheimer şi L. Mies Van der Rohe, care a stabilit cele două prototipuri de imobile: turnuri şi case cu două etaje. *Lincoln Center* (încă neterminat) cuprinde două teatre, o operă, o sală de concert, o bibliotecă-muzeu şi o şcoală de artă dramatică. De la terminarea lui *Metropolitan Opera House*, *Lincoln Center* a fost violent criticat. Obiectivul principal este că el separă în mod prea radical, şi artificial, viaţa de spectacol de viaţa oraşului.

93 Brasilia, concepută de L. Costa şi O. Niemeyer, oferă un exemplu pur de disociere a funcţiunilor urbane. Centrul administrativ al oraşului constituie o piesă de bravură unde sentimenul poetic al lui O. Niemeyer s-a exprimat liber (folosirea formelor baroce pentru diferitele edificii nu trebuie să ne facă să nu recunoaştem domnia absolută a principiilor estetice progresiste în dispunerea volumelor şi în organzarea raporturilor dintre ele). *Quadras*-urile sau unităţile de cartiere, destinate claselor muncitoare, sunt în schimb riguros comparabile cu ansamblurile noastre de locuit.

94 El este practicat de epigoni care au pierdut spiritul urbanismului progresist şi nu-i păstrează întotdeauna nici măcar litera: spaţiul lor e geometric, dar în general închis şi nu spart. Cf., la o scară redusă, planul Facultăţii de Ştiinţe de la *Halles aux vins*, deosebit de reprezentativ.

95 De fapt, critica de grad secund s-a dezvoltat paralel şi proporţional cu creşterea importanţei realizărilor urbanismului. De aceea ea a şi fost mai precoce în Statele Unite şi în Anglia decât în Franţa.

96 Oraşul vertical al lui P. Maymont este conceput pentru 15–20 mii de locuitori. Soluţia constructivă adoptată, ca şi cea a mai multor altor proiecte de acest tip, e inspirată de cercetări întreprinse de Buckminster Fuller pe tema imobilelor de locuinţe.

97 Proiecte comparabile au fost propuse de E. Schultze-Fielitz, O. Hansen, E. Albert.

98 Proiect puternic inspirat de *Oraşul plutitor* al lui P. Maymont.

99 Cf. articolul lui E. Schultze-Fielitz *Une théorie pour l'occupation de l'espace*, din care un paragraf se intitulează „La cité spatiale, science fiction réalisable de l'urbanisme". Acest articol a apărut în numărul 102 (iunie-iulie 1962) al revistei *L'Architecture d'aujourd'hui*, consacrat unor „Arhitecturi fantastice" şi la care îl trimitem pe cititor pentru o apreciere rapidă şi sugestivă a chestiunii. Cf. şi *L'avenir des villes*, în colecţia „Construire le monde" condusă de A. Parinaud, Laffont, Paris, 1964.

100 Regretatul P. Herbé îi ceruse totuşi lui Y. Friedman să studieze modul concret de a acoperi parţial o parte a unui arondisment parizian prin reţeaua sa spaţială.

101 Posibilităţile urbanismului subteran erau puse în lumină deja în 1910, la primul Congres internaţional de urbanism, de francezul Eugène Hénard care propunea soluţii încă valabile şi astăzi.

102 Nu e vorba de a locui sub pământ în mod permanent, ci de a circula în subteran, a instala acolo anumite activităţi intermitente şi a construi parcări sau antrepozite care ocupă în aer liber suprafeţe vitale.

103 Această expresie desemnează calitatea estetică a produselor industriale ca prototipuri standardizabile şi industrializabile. (Pentru edificii, cf. de exemplu palmaresul lui *Iron and Steel Institute*.) Această asimilare, pură şi simplă, a edificiilor cu alte obiecte ale civilizaţiei maşiniste datează de la Gropius şi Le Corbusier. E sensul însuşi al faimoasei formule corbusiene a „maşinii de locuit".

104 M. Heidegger, *Essais et conférences*, Gallimard, Paris, 1958, p. 192.

105 Suntem constrânşi să evocăm aici mult prea schematic o figură a cărei importanţă pentru istoria ideilor privitoare la oraş şi la urbanism a fost considerabilă şi al cărei nume este totuşi abia cunoscut în Franţa. Ne-am mărginit să indicăm marile linii ale metodei lui Geddes, fără a putea insista nici pe critica marelui oraş industrial, nici pe acelea dintre ideile constructive care i-au fost cele mai dragi.

106 *Cities in Evolution*, Edinburgh, 1915, p. 44.

107 *Loc. cit.*, p. 211.

108 Acest cuvânt englez, pentru care limba franceză nu are echivalent, ne va servi câteodată să-l desemnăm pe cel care amenajează noile aglomerări urmând principii diferite de cele ale urbanismului propriu-zis.

109 *Loc. cit.*, cap. 19, intitulat *The Spirit of Cities*.

110 Pe lângă preocupările sale ca profesor şi scriitor, L. Mumford este de mai mulţi ani criticul de arhitectură şi urbanism al revistei *The New*

Yorker. Această activitate jurnalistică a favorizat şi mai mult întinderea şi precizia informaţiilor sale în domeniul actualităţii.

111 *The Culture of Cities*, p. 306. Despre mişcarea regionalistă ca necesitate pentru economia modernă, cf. în particular seria de articole publicate în *Le Monde* de H. Lavenir, sub titlul „De l'Europe des états à l'Europe des régions" (25 august 1964 şi următoarele).

112 Pe urmele lui Geddes, Mumford a contribuit la a ne da o nouă viziune a spaţiului urban din Evul Mediu. El a arătat că spaţiile verzi, sub forma unor grădini publice şi private, prezentau în oraşul medieval o întindere mai considerabilă decât în oricare alt tip urban înaintea suburbiilor romantice. „Cu excepţia câtorva centre congestionate, oraşul Evului Mediu nu era doar la ţară, ci era chiar „la ţară", *loc. cit.*, p. 24. Mumford a reabilitat şi igiena medievală arătând activitatea unei serii de instituţii publice: băi, spitale etc.

113 Aceste „studii urbane" s-au dezvoltat mai ales în mediul universitar şi para-universitar, în particular în ultimii cinci ani. Printre altele, ele au dat un loc considerabil abordărilor economice şi administrative, ca şi sociologiei claselor şi a muncii. Au consacrat distincţia dintre *physical* şi *social planning*. Pentru mai multă informaţie, trimitem la numărul din februarie 1963 (volumul 6, nr. 6) al revistei *The American Behavioral Scientist*, intitulat *Urban Studies*. Vom regăsi aici, între altele, o listă a principalelor centre de studii. Autorii articolului „Centers for Urban Studies: a Review", citează 25, printre care:
– Joint Center for Urban Studies, de la M.I.T.
– The Center for Metropolitan Studies, de la Northwestern University din Chicago.
– The Institute for Urban Studies, de la Universitatea Pennsylvania.
– Bureau of Urban Research, de la Universitatea Princeton.
– Institute of Governmental Studies, de la Universitatea Berkeley din California.

114 Cf. în particular, dintre lucrările relativ recente:
A) În Geografie:
– R. Blanchard, „Une mythologie de géographie urbaine", in *La vie urbaine*, 1922.
– M. Sorre, „Les conditions géographiques générales du développement urbain", *Bulletin de la Société de géographie de Lille*, 1931.
– P. Lavedan, *Géographie des villes*, Gallimard, Paris, 1936.
– J. Tricart, „Contribution à l'étude des structures urbaines", *Revue géographique de Lyon*, XXV, Lyon, 1950.
– P. George, *La ville, le fait urbain à travers le monde*, P.U.F. Paris, 1952.
– M. Sorre, *Les fondements techniques de la géographie humaine*, A. Colin, Paris, 1952.

– P. George, *Précis de géographie urbaine*, Paris, 1961.
– J. Beaujeu-Garnier şi G. Chabot, *Traité de Géographie urbaine*, A. Colin, Paris, 1963.

B) În Demografie: lucrările lui P. Chombart de Lauwe şi ale echipei sale.

115 Geddes este primul autor care îl citează pe Bergson într-o lucrare consacrată problemelor urbane. În Franţa, Marcel Poète a avut o poziţie învecinată în ceea ce priveşte timpul şi istoria: „Trecutul este şcoala prin excelenţă a urbanistului" (*Introduction à l'urbanisme*, Paris, 1929, p. 95); apoi: oraşul „e o fiinţă mereu vie pe care trebuie s-o studiem în trecutul ei, astfel încât să-i putem discerne gradul de evoluţie" (*ibid.*, p. 95). Dar marele istoric din Paris nu a exercitat nici o influenţă reală asupra urbanismului. El a rămas în afara actualităţii practice. Articolul său despre „Les idées bergsoniennes et l'urbanisme" (in *Mélanges Paul Negulesco*, 1935) lasă cititorul în aşteptare. De fapt, Gaston Bardet este singurul în Franţa care a încercat în mod explicit să integreze lucrărilor sale aportul bergsonismului; el este şi aproape singurul, începând din anii 1930, care ia poziţie împotriva teoriilor reificatoare ale lui Le Corbusier şi a preconizat (conform cu ideile bergsoniene) un contact veritabil cu realitatea, „o stare permanentă de alertă" (*Problèmes d'urbanisme*, Dunod, Paris, 1941) în faţa problemelor concrete. Dar ideile lui G. Bardet au rămas, şi ele, fără răsunet practic.

116 *Loc. cit.*, p. 47.

117 *Loc. cit.*, p. 407 şi 438. Acest punct de vedere rămâne astăzi unul din principiile de bază ale amenajării urbane în Marea Britanie.

118 Aceste lucrări au fost întreprinse ca urmare a evacuărilor masive de copii englezi în afara oraşelor bombardate în timpul războiului. S-a adeverit, în marea majoritate a cazurilor, că restricţiile alimentare şi condiţiile de viaţă precare din cauza bombardamentelor aveau mai puţine consecinţe pentru copiii mici, decât privarea de mediul familial sau afectiv în care fuseseră crescuţi. Statisticile privitoare la condiţiile de trai ale delincvenţilor, prostituatelor şi diverşilor neadaptaţi, în cursul primilor ani de viaţă, coroborează aceste rezultate. Cf. J. Bowlby, *Maternal Care & Mental Health*, O.M.S., seria monografică 2, 1951.

119 Cf. de exemplu articolul lui Kingsbury, publicat în 1895 în *Journal of Social Sciences* (vol. 33/8) sub titlul „The Tendency of Men to live in Cities"; autorul citează cazul unei văduve nevoiaşe şi împovărate de familie pe care o doamnă filantroapă o smulge din cocioaba ei citadină. Familia e instalată într-o casă confortabilă la ţară, unde i se asigură o viaţă decentă. Şase luni mai târziu mama şi copiii ei au

dispărut. Sunt regăsiţi în vechea lor locuinţă; nu suportaseră pierderea contactului zilnic cu cartierul.

120 Pentru o abordare propriu-zis psihiatrică şi psihanalitică, cf. în particular culegerea publicată sub conducerea lui Leonard Duhl, *The Urban Condition*, Basic Books, New York, 1963; cf. şi R. Dubois, *Mirage of Health*, Harpers, New York, 1958. Dintr-un punct de vedere mai puţin specializat şi mai sociologic, cf. culegerea *The Exploding Metropolis*, Doubleday, New York, 1961; lucrările lui H. J. Gans, dintre care *The Urban Villagers*, Glencoe F.N.E. Press, New York, 1963; lucrările lui F. Crane, M. Fried, O. Lewis, H. D. Mac Kay, G. B. Nesbitt, G. B. Taylor, H. S. Perloff etc.

121 Dintre articolele lui R. H. Hazemann, cf. „La liberté concrète, condition de la santé psychique et mentale (quelques notions de psychologie de l'habitation, de l'urbanisme et de l'aménagement du territoire)" in *Revue d'hygiène et de médecine sociale*, 1 ianuarie 1959; „Aspects psychologiques de l'hygiène de l'habitation", in *Cycle d'études européen sur les aspects sociaux de l'habitat*, Sèvres, octombrie 1957; „Les implications psychologiques de l'habitation populaire", in *Semaine des hopitaux*, nr. 18, 1959; Responsabilités en matière de santé, in *Présences*, nr. 66, trim. I, 1959. Cu excepţia acestor articole şi a altor câtorva, critica cea mai ascuţită a urbanismului progresist şi a marilor ansambluri franceze a fost făcută de Christiane Rochefort în romanul său *Les petits enfants du siècle*, B. Grasset, Paris, 1961.

122 În afara cazului populaţiilor imigrante, originare din comunităţi cu structurare socială puternică, este cazul minorităţilor etnice sau economice împinse de solidaritate să se structureze puternic. Cf. H. Gans, „The Human Implications of Current Redevelopment and Relocation Planning", in *Journal of American Institute of Town Planners*, nr. 25, 1959; R. Hoggart, *The Uses of Literacy: Changing Patterns in English Mass Culture*, New York, Oxford University Press, 1957; J. M. Mosly, *Family and Neighborhood*, New York University Press, 1956.

123 Zonarea aplicată cu stricteţe sfârşeşte cu moartea parţială a cartierelor, a căror ocupare nu are loc decât între ore fixe. Iată de ce un autor ca J. Jacobs a găsit nimerit să insiste asupra necesităţii de a conferi unui cartier o pluralitate de meniri, inclusiv aceea de locuire, asigurându-i-se animaţia şi diurnă şi nocturnă.

124 Cf. J. Jacobs, *loc. cit.* Studiul statisticilor arată folosinţa pe care o dau parcurilor bandele de copii delincvenţi şi pericolul pe care-l reprezintă spaţiile verzi prea mari şi părăsite. J. Jacobs face o serie de sugestii privind atât localizarea lor (ca legături între două cartiere

animate, de exemplu), cât şi calificarea lor funcţională (nevoia de a amenaja instalaţii sportive şi elemente de atracţie deosebite).

125 L. Duhl, „The Human Measure“, eseu apărut în *Cities and Space, the Future Use of Urban Land*, The Johnson Hopkins Press, Baltimore, 1963, p. 145.

126 *Ibidem.*

127 Într-o limbă în care cuvântul trotuar nu are aceeaşi rezonanţă ca într-a noastră, Jane Jacobs a făcut o veritabilă „apologie a trotuarului“ care îi pare locul, prin excelenţă, unde încercăm un sentiment de siguranţă propriu oraşelor; după acelaşi autor, trotuarul face şi obiectul unei supravegheri spontane şi tacite din partea locuitorilor (trecători sau mici negustori).

128 Cf. Duhl (în particular „Urbanization in Human Needs“, publicat în 1963 de *The American Journal of Mental Health*) şi J. Jacobs. Deja înaintea lor, Patrick Geddes subliniase necesitatea, pentru locuitori, de a se interesa activ de modelarea oraşului lor. El numea această formă de participare *civics*.

129 În „The Changing Face of Mental Health“, p. 47, publicat în *The Urban Condition* citată mai sus.

130 „Elimination of Poverty“, publicat in *The Social Welfare Forum*, 1961, p. 105.

131 În 1985, un organism numit *Regional Plan Association* a chemat pe toţi cetăţenii aglomerării să participe direct la planul de dezvoltare al regiunii. Televiziunea a fost utilizată pe larg. Noi citǎm mai jos câteva extrase din broşura care dădea celor interesaţi o informaţie prealabilă şi le explica cum să-şi comunice părerea. Titlul: *Goals for the Region Project* [Obiectivele planului regional].

„În 1985, [...] vor fi cu 6 milioane mai mulţi locuitori în regiunea metropolitană a New York-ului. *Unde vor trăi aceştia*? – 2 milioane de locuri de muncă suplimentare. *Unde vor fi localizate*? – Răspunsurile date acestor întrebări se vor răsfrânge asupra modului de viaţă a 16 milioane de persoane care trăiesc actualmente în regiunea metropolitană. – Puteţi contribui la decizii. – *Regional Plan Association*, organism civil în vârstă azi de 33 ani a consacrat cinci ani şi un milion de dolari pentru a încerca să determine viitorul cel mai probabil, pentru următoarea generaţie, al regiunii metropolitane care înconjoară portul New York, şi care ţine de trei state diferite, admiţând că tendinţele şi politica actuale nu se schimbă.

Dar astăzi, punctul în cauză este următorul: – *Dacă locuitorii regiunii nu sunt mulţumiţi cu situaţia actuală, ei o pot transforma. Dacă sunt mulţumiţi cu ea, o pot ameliora.* – Pentru aceasta, este necesar ca *Regional Plan Association* să fie informată de preferinţele şi aspiraţiile cetăţenilor regiunii New York-ului.

Modalităţi de informare: Grupuri de la cinci la cincisprezece persoane se vor aduna săptămânal timp de cinci săptămâni. Fiecare reuniune va dura două ore şi se va desfăşura în felul următor:
De la ora 8 la 9: vizionarea programului special de televiziune; de la ora 9 la 10.15: discuţie a problemelor ridicate în cursul acestui program de *Regional Plan Association*; de la ora 10.15 la 10.30: completarea chestionarelor relativ la discuţie. Înaintea şedinţelor, fiecare participant va citi un raport schematic ilustrat cu hărţi, statistici şi fotografii, şi va aduce informaţia necesară pentru discutarea problemelor în cauză."

132 Totuşi, în realizările sale de la Courtillères à Pantin sau de la Forbach, É. Aillaud n-a adoptat pur şi simplu punctul de vedere strict al igienei mentale, după cum se poate vedea din atmosfera uşor kafkiană a acestor oraşe; el a jucat rolul urbanistului artist, făcând din aceste ansambluri expresia propriului său temperament.

133 Cf. sub acest aspect, celebrele analize ale lui K. Goldstein în *The Organism*, American Book Company, 1939, arătând semnificaţia pozitivă a angoasei (p. 306 şi urm.). O parte a conceptelor goldsteiniene (reacţie catastrofică, comportament redus etc.) ar putea fi utilizate cu mult folos de *town planners*, la fel ca şi analizele sale ale normalului şi patologicului. Cf., referitor la acest punct, şi teza lui G. Canguilhem: *Essai sur quelques problèmes concernant le normal et le pathologique*, Clermont-Ferrand, 1943.

134 Cf. lucrările lui G. Kepecs: *The Language of Vision*, Theobald, Chicago, 1961 şi „Notes on Expression and Communication in the Cityscape" in *The Future Metropolis*, New York, G. Braziller, 1961. Şi mai cu seamă cărţile lui Kevin Lynch: *Patterns of the Metropolis*, *ibid.*; *The Image of the City*, M.I.T. Press, 1960; şi *Site Planning*, M.I.T. Press, 1963. Cf. şi H. Blumenfeld, „A Theory of City Form", in *Society of Architectural Historians Journal*, iulie 1943.

135 Cf. K. Goldstein, *loc. cit.*

136 Exprimat într-un mod deosebit de limpede de Henry Van de Velde, care a fost precursorul lui Gropius la Deutsches Werkbund şi unul din creatorii lui industrial design: „Forma pură se plasează dintr-o dată în categoria formelor eterne. Nevoia care i-a provocat apariţia poate fi nouă, proprie epocii noastre, dar ea e rezultatul precis şi spontan al unei conceperi strict raţionale a obiectului, al celei mai logice adaptări la ceea ce el trebuie să fie pentru a răspunde folosinţei celei mai practice pe care o aşteptăm de la el; rezultă de aici că această formă adună dintr-o dată trăsăturile cele mai frapante ale marii familii care se perpetuează din zorii umanităţii până în zilele noastre, cea a formelor pure şi radicale. Timpul nu contează de fel."

(*Le style moderne, contribution de la France*, Librairie des Arts décoratifs, Paris, 1925).

137 „Ceci tuera cela“, capitol adăugat în ediţia din 1932.

138 Cf. pentru tot ce urmează, A. J. Greimas, *Cours de sémantique*, fascicule roneotipizate, École Normale Supérieure de Saint Cloud, 1964; R. Jakobson, *Essais de linguistique générale*, Éditions de Minuit, Paris, 1963; A. Martinet, *Éléments de linguistique générale*, A. Colin, Paris, 1960; ca şi totalitatea articolelor lui R. Barthes şi în particular „Éléments de sémiologie“, in *Communications*, Éditions du Seuil, Paris, 1964.

139 Cf. R. Barthes, *Le degré zéro de l'écriture*, Éditions du Seuil, Paris, 1953.

140 Ar fi de făcut un studiu semantic al diferenţei aparente dintre marile construcţii americane şi marile construcţii franceze. Cele dintâi iau arareori forma unor bare, fiind mai curând turnuri. Poate că această verticalitate exprimă individualismul şi un întreg romantism al aventurii capitaliste în Statele Unite.

141 F. Châtelet, *La naissance de l'histoire*, Éditions du Minuit, Paris, 1962.

142 P. Lavedan rezumă lapidar situaţia: „Curentul de dirijism este astfel, structurat încât geografia urbană va deveni în curând un capitol al administraţiei.“ *La géographie des villes*, Paris, 1959. Cf. şi R. A. Dahl, *Who governs? Democracy and Power in an American City*, New Haven Press, 1961; şi dintr-un punct de vedere mai general şi teoretic, F. Châtelet, „De la politique populaire à la politique de pure pratique“, in *Arguments* nr. 27-28, 1962.

143 Estetica contemporană se axează tocmai în jurul acestui raport. Ne referim aici atât la exemplul scrierii, cât şi la cel al picturii (cf. în particular opera picturală a lui J. Dubuffet).

LAUDATIO

LAUDATIO[1]

Senatul Universităţii de Arhitectură şi Urbanism „Ion Mincu“ s-a reunit pentru a-i conferi titlul de „Doctor Honoris Causa“ doamnei Françoise Choay.

Recunoscută ca cea mai marcantă personalitate a lumii patrimoniului istoric al formelor şi ideilor urbane, critic de artă şi arhitectură, membru în numeroase comisii franceze şi internaţionale de specialitate, membru al Academiei de Arte Frumoase din Berlin, Françoise Choay este, înainte de toate, Profesor.

Doctor ès-lettres al Statului Francez, profesor emerit al universităţilor Paris VIII şi Cornell, fost director al Institutului Francez de Urbanism (Paris VIII), profesor asociat al universităţilor MIT, Princeton, Louvain la Neuve, Leuwen, Veneţia, profesor asociat al Centrului internaţional de studii superioare de istorie şi conservare a monumentelor vechi de la Chaillot, al Centrului internaţional de studii pentru conservarea patrimoniului din Leuwen, al Politehnicii din Milano, parcursul său formator urmăreşte îndeaproape parcursul său creator.

Autor al unor texte devenite fundamentale pentru „urbanul“ în toate formele sale de manifestare, Françoise Choay operează în lucrările sale o primă sinteză a teoriilor şi curentelor de idei ce-i se asociază, abordându-le pluridisciplinar, cu o privire filosofică şi istorică. Contribuţia sa la istoria teoriilor şi practicilor urbane este întregită de redescoperirea unor personalităţi neglijate ale culturii europene, dintre care Gustavo Giovannoni constituie un exemplu[2] .

Dincolo de această primă lectură, chestiunile fundamentale cărora şi-a dedicat cercetările – autenticitate, cult, model – se regăsesc în teze ce concentrează originalitatea şi pertinenţa unei priviri noi asupra spaţiului construit, asupra oraşului: spaţiu citit, spaţiu scris. De o extremă erudiţie, întemeindu-şi reflecţia pe un corpus impresionant, Françoise Choay foloseşte ca referinţă privilegiată textul: studiază textele, dar şi „arhitecturile discursive" asociate acestora. Concluziile sale depăşesc acest mediu abstract pentru a regăsi concretul urban. O îndrăgostită a scrisului, ea re-creează cuvintele, le re-trasează istoria; cu textele sale, limba specializată a urbanului se transformă, noţiunile îşi regăsesc sensul, reintegrează conceptele.

Fără a număra articolele publicate în numeroase reviste franceze şi internaţionale, prezenţa ei în literatura de specialitate a debutat în 1960, o dată cu publicarea, în Statele Unite, a unui studiu despre Le Corbusier[3].

Scrise în limbă franceză, dar şi în engleză sau italiană, cărţile sale au fost traduse în italiană, spaniolă, portugheză, engleză, germană, sârbo-croată, japoneză, arabă, devenind astfel accesibile mediului profesional mondial. În 1998, *Alegoria patrimoniului*[4] a fost tradusă în limba română.

În 1981, Françoise Choay devine primul laureat al Marelui Premiu (francez) pentru Cartea de arhitectură. În 1995, ea primeşte Marele Premiu naţional al patrimoniului.

Lucrări individuale, contribuţii la lucrări colective, acte de colocvii, cataloage de mari expoziţii, articole pentru dicţionare şi enciclopedii (între care *Dicţionarul urbanismului şi al amenajării*[5], editat de Françoise Choay şi Pierre Merlin, nu mai are nevoie de prezentare) – nu putem cita aici decât o mică parte a operei sale.

Urbanismul, utopii şi realităţi[6] (1965) a devenit textul de referinţă pentru ideile şi curentele de idei care fundamentează urbanismul. *Regula şi modelul*[7] (1980) parcurge teoriile edificării, dezvăluind textele „instauratoare", „proiectele fondatoare ale spaţiului" şi rezistenţa în timp a „figurilor discursive". *Alegoria patrimoniului* (1992) constituie o istorie a percepţiei patrimoniului

construit şi o istorie a noţiunilor patrimoniale, marcând – etapele semnificative – în procesul de constituire a acestora. Dincolo de această primă privire, autoarea încearcă să evalueze raţiunile „revendicate, mărturisite, tacite sau ignorate“ ale conduitelor patrimoniale. Oglindă permiţând, printr-o percepere narcisistică, identificarea unui trecut glorios, moştenirea arhitecturală şi urbană ar putea fi citită şi ca un parcurs iniţiatic pentru regăsirea cunoaşterii. În această perspectivă, patrimoniul ar fi el însuşi un „monument“ care nu mai evocă ceea ce am construit, ci competenţa noastră, ştiinţa de a fi şi ştiinţa de a face în relaţie cu spaţiul: „competenţa de a edifica“.

Cărţile sale despre spaţiu nu sunt cărţi despre spaţiu; cărţile sale de istorie nu sunt cărţi de istorie. Punerea în perspectivă istorică şi critică îi permite să situeze momentele esenţiale ale constituirii cadrului conceptual şi spaţial pe care îl moştenim. Materie de reflecţie asupra identităţii culturale a Occidentului, tezele sale nu pot fi disociate de întrebările legate de viitorul societăţilor actuale.

Françoise Choay abordează urbanismul încercând să-i descopere discursurile multiple şi să-i analizeze manifestările; îi studiază limbajul şi abuzurile de limbaj; studiază abordările, comportamentele şi mentalităţile având ca obiect, suport şi miză oraşul. Opera sa ilustrează un demers ştiinţific singular şi novator în vastul câmp al reflecţiei asupra a ceea ce reprezintă urbanul.

Activitatea universitară a lui Françoise Choay, a cărei anvergură am prezentat-o, se constituie în complementaritate cu direcţiile sale de cercetare. Cursurile, conferinţele şi intervenţiile sale sunt după chipul personalităţii sale: fascinante, deschise către diverse domenii ale culturii, bazate pe istorie şi atente la prezent, demontând mode şi dezvăluind valori. Profesor prin vocaţie, Françoise Choay îşi propune să întipărească în mintea studenţilor spiritul critic şi metodele ştiinţifice, să le faciliteze accesul la cunoaştere, să-i urmărească şi să-i sfătuiască în drumul lor universitar şi profesional. Darul de a incita la căutări, la perfecţionare şi la

instruire permanentă face ca fiecare dintre studenţii ei să o considere un reper cultural, dar şi moral.

Françoise Choay nu a predat încă în universitatea noastră. Cu toate acestea, ea a participat la formarea studenţilor noştri prin intermediul scrierilor sale prezente în bibliografiile cursurilor de urbanism şi restaurare; anumiţi studenţi au avut şansa de a-i urma cursurile şi conferinţele la Praga, Louvain sau Paris. Profesori şi studenţi, ne considerăm discipoli.

Pentru toate aceste motive, Senatul este onorat de a conferi titlul de „Doctor Honoris Causa" al Universităţii de Arhitectură şi Urbanism „Ion Mincu" doamnei Françoise Choay. Sperăm ca această ceremonie să fie considerată o continuare a prezenţei doamnei Françoise Choay în procesul de învăţământ al universităţii noastre, în beneficiul formării studenţilor într-un spirit de deschidere interdisciplinară şi interculturală, indispensabil cunoaşterii.

Bucureşti, 1 noiembrie 1999

Sanda Voiculescu

1 Discursul a fost conceput şi rostit în limba franceză de prof. dr. arh. Sanda Voiculescu la ceremonia de conferire a titlului de „Doctor Honoris Causa" al Universităţii de Arhitectură şi Urbanism „Ion Mincu" din Bucureşti. Traducerea în limba română: Kázmér Kovács, aprilie 2002.

2 Traducerea cărţii lui Gustavo Giovannoni: *Vecchie città ed edilizia nuova* a apărut la Editions du Seuil sub îngrijirea lui Françoise Choay în anul 1998, cu titlul *L'urbanisme face aux villes anciennes*.

3 *Le Corbusier*, Braziller, New York, 1960.

4 *L'Allégorie du patrimoine*, Editions du Seuil, Paris, 1992 şi 1996.

5 *Dictionnaire de l'urbanisme et de l'aménagement*, PUF, Paris, 1988, 1996 şi 1999.

6 *L'urbanisme, utopies et réalités*, Editions du Seuil, Paris, 1965.

7 La règle et le modèle, Editions du Deuil, Paris, 1980.

INDICE DE PERSOANE

A

Aalto, Alvar 49, 89
Adam, Henry 30
Aillaud, Émile 67, 96
Apollinaire, Guillaume 38
Argan, Giulio Carlo 51, 90
Arnold, Matthew
17, 18, 24, 85

B

Bardet, Gaston 11, 82, 93
Benoit-Lévy, Georges 50
Bowlby, John 64, 93
Braque, Georges 69
Buharin, Nikolai 29, 86

C

Cabet, Étienne
12, 19, 23, 27, 84
Carlyle, Thomas 18, 24
Considérant, Victor
19, 20, 21, 22, 84

D

Duhl, Leonard 66, 94, 95

E

Eesteren, Cornelis van 34, 87
Emerson, R. Waldo 30, 47, 86
Engels, Friedrich 12, 17, 18,
28, 29, 79, 83, 85

F

Fitzgibbon, J. 56
Ford, Henry 50, 90
Fourier, Charles 18, 19, 21, 22,
23, 24, 25, 27, 29, 40, 50,
74, 83, 84, 85
Freud, Anna 64
Friedman, Yona 56, 58, 91
Fuller, Buckminster 50, 90, 91
Fustel de Coulanges, Numa Denis
24

G

Garnier, Tony 34, 37
Geddes, Patrick 59, 81, 95
Godin, Jean-Baptiste 21, 23, 27
Gropius, Walter 19, 34, 36,
37, 39, 86, 87, 88, 91, 96

Gruen, Victor 57

H

Haussmann, baronul Georges-Eugêne 15, 38
Hazemann, Robert Henri 65, 94
Hegel, Georg Willhelm Friedrich 18
Heidegger, Martin 58, 91
Hilbersheimer, Ludwig 37, 41, 49, 87, 90
Howard, Ebenezer 23, 43, 50
Hugo, Victor 21, 24, 77

J

Jacobs, Jane 66, 67, 94, 95
James, Henry 30
Jefferson, Thomas A. 30, 47

K

Kahnweiler, D. H. 35, 39, 87, 88
Kikutake, Klyonort 56
Kropotkin, prinţul Piotr Alexeievici 29, 84, 96

L

Le Corbusier (Charles-Édouard Jeanneret, zis) 7, 12, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 45, 49, 50, 83, 85, 86, 87, 88, 91, 93
Lynch, Kevin 68, 70, 96

M

Malevici, Kazimir 35
Marcuse, Herbert 49
Martindale, Don 46, 89
Marx, Karl 12, 17, 18, 28, 29, 42, 45, 83, 85
Maymont, Paul 56, 57, 90, 91
Michelet, Jules 24
Mondrian, Piet 35
Morris, William 12, 19, 23, 25, 86
Mumford, Lewis 19, 61, 62, 63, 75, 83, 84, 85, 88, 91, 92

O

Oud, Jacobus Johannes Pieter 34, 86
Owen, Robert 12, 18, 19, 22, 23, 25, 27, 29, 83
Ozenfant, Amédée 34, 35

P

Parker, Barry 43
Pei, Ieoh Ming 57
Picasso, Pablo 69
Preobrajenski, G. 26, 29, 86
Proudhon, Pierre-Joseph 12, 17, 19, 20, 21, 22, 27, 29, 40, 84
Pugin, August-Charles 24

R

Raynal, Maurice 39
Richardson, Benjamin Ward 19, 20, 22, 25

Riesman, David 66, 75
Rietveld, Gerrit T. 34, 87,
Rousseau, Jean-Jacques 18
Ruskin, John 12, 18, 19, 23, 24, 25, 26, 27, 45, 85

S

Sitte, Camilo 43, 44, 45, 85, 88
Smith, Adam 18
Sombart, Werner 45
Sombart, Werner 89
Spengler, Oswald 45, 47
Sullivan, Louis 30

T

Taine, Hyppolyte 16
Tatlin, Vladimir 35
Thoreau, Henry David 30, 86

U

Unwin, Raymond 43, 44, 45

V

Van Doesburg, Theo 35, 87

W

Weber, Adna Ferrin 16, 82, 86
White, M. & L. 30, 86
Wols, (Wolfgang Schultze, zis) 69
Wright, Frank Lloyd 46, 47, 49, 51, 61, 85, 89

CUPRINS

CUVÂNTUL TRADUCĂTORULUI 5
SCRISOAREA AUTOAREI 7
CHESTIUNEA URBANISMULUI 9
I. PRE-URBANISMUL 13
A. Geneza: Critica oraşului industrial 15
B. Cele două modele 19
1. Modelul progresist 19
2. Modelul culturalist 23
C. Critica fără model a lui Engels şi Marx 28
D. Anti-urbanismul american 30
II. URBANISMUL 31
A. O nouă versiune a modelului progresist 34
B. O nouă versiune a modelului culturalist 42
C. Un nou model: cel naturalist 46
III. O critică de grad secund: urbanismul pus la îndoială 53
A. Technotopia 55
B. Anthropopolis: pentru o amenajare umanistă 59
1. Aşezarea umană ca înrădăcinare spaţio-temporală: un urbanism al continuităţii 59

2. Punctul de vedere al igienei mentale: apărarea şi ilustrarea asfaltului 64
3. Pentru o analiză structurală a percepţiei urbane 67
CONCLUZIE 71
NOTE 81
LAUDATIO 101
INDICE DE PERSOANE 105